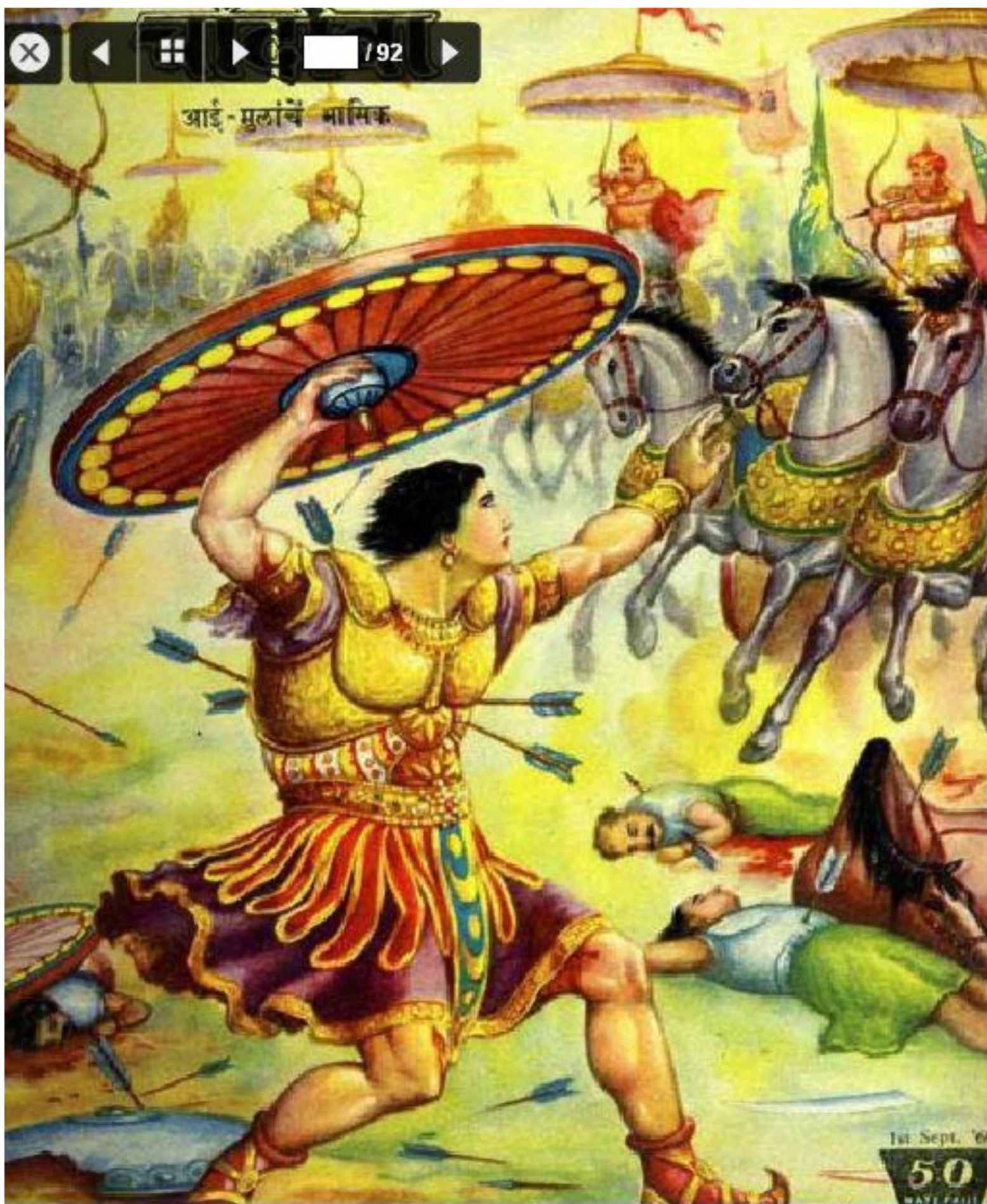

आई-मुलांचे मामिक

1st Sept. '66

50

WAVE FALL

धर्मराजाच्या आज्ञेवरून अभिमन्यूने चक्रव्यूहांत प्रवेश केला. कौरवांना वाटले, आतां अभिमन्यु आपल्या ताबडोब सांपडला. म्हणून ते आनंदाने टाळ्या वाजवून लागले. परंतु त्यांचा हा उत्साह फार वेळ टिकला नाही. अभिमन्यु आपल्या नव्या दमाने कौरवांवर तुटून पडला. त्याला तोंड देतां देतां कौरव सेना अगदीं जिकीरीस येऊन सैरावैरां पळू लागली.

अभिमन्यूचा आवेश पाहून दुर्योधन त्याच्यावर धावून गेला. पाटोपाट दुर्योधनाच्या मदतीसाठी त्याच्या सैन्यांतील योद्धे गेले. पण अभिमन्यू पुढे कोणीच टिकू शकला नाही. अभिमन्यूने कर्णावर एक बाण सोडला तो त्याच्या शरीरांत जाऊन घुसला. नंतर एका बाणाने शल्याला मूर्छित केले. सुषेण, दीर्घलोचन कुण्डमेदी वगैरे योद्ध्यांना मारून

टाकले. शल्याच्या भावाचे डोके उडवले. अशा तऱ्हेने त्याने सर्वांची खबर घेतली कृष्णार्जुनाप्रमाणेच त्याला सुद्धा सर्व शस्त्रांची माहिती होती आणि तो त्यांच्याप्रमाणेच त्यांचा उपयोगहि करित होता. द्रोण हे सर्व पाहात होता आणि त्याचे मनांतल्या मनांत कौतुक करित होता. शेवटी त्याने एकदां दुर्योधनाजवळ म्हटले देखील की हा मुलगा कसा अगदीं आपल्या बापाप्रमाणेच लढत आहे. अर्जुनांत व अभिमन्यूंत कांही फरक नाही, झाला तोंड देणें वास्तविक पाहतां आल्या कौरव सेनेला मारण्याचे सामर्थ्य असून कां झाले तसे केले नाही कोण जाणें !

द्रोणाच्या ह्या बोलण्यावर दुर्योधन व्यंग करून कर्ण, दुश्शासन, शल्य, बाहिक वगैरे वीरांना म्हणाला—“अर्जुनाच्या मुलाला

मारण्याचा ह्या ब्राह्मणाचा बेत दिसत नाही. तेव्हां आपल्यालाच केले पाहिजे हे कार्य.

“दादा ! कां एवढी चिंता करतोस ? वघ मी क्षणाधीत त्या पोराला मारून टाकतो. त्या नंतर पांढा काय होते गति पांढवांची ती. ते सर्व शोकानें आत्महत्या करून घेतील आणि आपले काम आपोआप होऊन जाईल.” असे म्हणत दुश्शासन अभिमन्यूच्या समाचाराला गेला. त्याला येतांना अभिमन्यूने एक बाण सोडला तो दुश्शासनाच्या छातीला लागला. त्या बरोबर त्याला मूर्छा आली व तो बेशुद्ध होऊन पडला. सारथ्याने मुकाट्याने रथ शिविराकडे वळविला.

पांडव सेनेंतून जयजयकाराचा शब्द कर्णाच्या कानांवर पडताच तो अभिमन्यूशी लढण्यासाठी निघाला. अभिमन्यूने एकाच बाणाने त्याची ध्वजा आणि मात्यांतून निवणारा बाण उडवून टाकून त्याला हतबल केले. त्याच्या मदतीसाठी त्याच्या भावाला आलेला पाहून अभिमन्यूने त्याचे शीरच घडापासून वेगळे केले. कर्ण भावाजवळ दुःख करित बसला तेव्हांत अभिमन्यूने त्याच्या सेनेची दाणादाण उडवून दिली.

अभिमन्यूचा आनचा पराक्रम पाहून कौरवांचा धीर सुटला.

पांडव आज दुष्पट उत्साहाने अभिमन्यू बरोबर चालले होते. परंतु युधिष्ठिर, भीम, सात्यकी, नकुल, सहदेव, धृष्टद्युम्न, विराट, द्रुपद वगैरेना त्यांच्या सैन्यासह सैन्यवाने अडवून धरले. तो एकटा एवढ्या वीरांना कसा अडवू शकला त्याला सुद्धा एक कारण होते.

सैन्यव म्हणजे जयद्रथ हा धृतराष्ट्राचा जावई. दनवासांत असतां एकदां त्याने द्रौपदीला पळवून नेण्याचा प्रयत्न केला.

तो प्राण घेऊन पळत सुटला. पोलादाचे कवच धारण केले असून सुद्धा त्याने वसातीयाला मारून टाकले. आणखी ही कितीक वीरांचा त्याने नाश केला. जो कोणी त्याच्या समोर येई त्याला मारण्याचा त्याने सपाटा चालविला होता. त्यांत शल्याचा मुळगा स्वमरुथ होता.

मित्र मारला गेला म्हणून स्वमरुथाचे सर्व साथी एकदम अभिमन्यूवर तुटून पडले. त्या सर्वांचा हल्ला चुकविण्यासाठी त्याने गोधर्व अस सोडून सर्वात भ्रंति उत्पन्न करून त्यांना हतबल करून सोडले. नंतर एकेकाला मारत गेला. अशा तऱ्हेने त्याने शेकडो वीरांना मारून टाकले. अभिमन्यूच्या ह्या शौर्यामुळे दुर्योधनाचा पारा चढला व तो त्याच्यावर धावून गेला. परंतु त्या वाल्मीरसमोर तो टिकू शकला नाही. उलट्या पावली परत आला.

एकत्र्याने त्या पोराला आवरणे शक्य नाही असा विचार करून द्रोण, अश्वत्थामा, बृहदबल, कृप, कृतवर्मा, कर्ण वगैरे वीरांनी एकदम त्याला घेरले. लक्ष्मण पुढे होऊन प्रथम युद्ध करू लागला. आपल्या मुलाच्या मदतीला म्हणून दुर्योधन पुढे सरसावला.

लक्ष्मण आणि अभिमन्यूचे थोडा वेळ युद्ध झाले आणि थोड्याच वेळांत लक्ष्मण खाली पडला. जवळच असलेल्या दुर्योधनाला फार वाईट वाटले. तो हर्षने ओरडला— “टाका त्याला मारून.”

दुर्योधनाची आज्ञा होताच दुसरे वीर आपापल्या तलवारी घेऊन अभिमन्यूकडे बळ. त्यांत जयद्रथाचे सैनिक सुद्धा होते. पुन्हा एकदां सर्वांनी मिळून अभिमन्यूवर हल्ला चढविला. त्या गडबडीतच त्याने कायपुत्राला मारलेच. आणि हल्ला हटविण्याचा प्रयत्न केला. सर्व वीर मार्गे सरले.

परंतु द्रोण, कृप, कर्ण, अश्वत्थामा, बृहदबल व कृतवर्मा ह्या सर्वांनी मिळून त्याला चारी बाजूंनी घेरून टाकले. त्या सर्वांच्यावर अभिमन्यूने एकएक बाण सोडला. त्यांत दुर्योधनाचा एक भाऊ दृन्दारक मारला गेला.

प्रथम अभिमन्यूसमोर बृहदबल आला. त्याने रथाचे घोडे व सारथ्याला पहिल्याने मारले. नंतर त्याच्या रथाची ध्वजा तोडून धनुष्यादि मोडून टाकले आणि शेवटी जेव्हा तो ढाल तलवार घेऊन अभिमन्यूवर धावून आला तेव्हा त्याने एक बाण त्याच्या छातीवर सोडला तो आरपार निघून गेला.

१११ भीमाने त्याचा पराभव करून त्याला पळवून लावले. ह्याचा त्याला अपमान वाटून त्याने तपस्या केली. मोठ्या शंकर फार लवकर प्रसन्न होतो. त्याने त्याला स्वर्गात येऊन वर दिला की अर्जुनाला सोडून बाकी सर्व पांडवांना तू युद्धात आडवू शकशील. तुझ्या पुढे त्यांचा पराक्रम फिका पडेल.

केवळ ह्या वरामुळे तो पांडवांना थोपवू शकला. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या सैन्याचा सुद्धा नाश करू लागला.

इकडे अभिमन्यूचे काम चाललेच होते. त्याने वृषसेनाच्या सारथ्याला मारल्यामुळे

त्यानंतर त्याने कर्णाच्या साही मंत्र्यांना मारले आणि सहस्रावधि सैनिकांना मारून टाकले.

अभिमन्यूचा पराक्रम पुन्हा पुन्हा द्रोणाच्या डोळ्यांत भरत होता. तो म्हणाला— “ह्याचे बाण अचूक आहेत आणि हा ह्या शस्त्राचे विद्येत फार निपुण आहे. अगदी अर्जुना प्रमाणेच ह्याचा पराक्रम आहे. जो पर्यंत ह्याच्या हातांत धनुष्य आहे तोपर्यंत कोणीही ह्याला जिंकू शकणार नाही. जर आपण ह्याचे धनुष्य भंग करून रथाखाली उतरविले तरच ह्याचा पराभव होण्याची शक्यता आहे.”

Fullscreen - + 127 X ◀ ▶ 20 / 92

द्रोणाचा शब्दसंकेत होताच सर्वांनी मिळून अभिमन्यूला मारण्याचा निश्चय केला. कर्णाने अभिमन्यूचे धनुष्य तोडले. भोजाने त्याचे घोडे मारले. कृपाने सारथ्याला मारले. बाकीच्यांनी त्याच्यावर सतत बाण वृष्टि केली. तरी सुद्धा तो ठार तलवार घेऊन पुढे सरसावला. सर्वांना भीति वाटली की हा आता कोणावर धावून येत आहे कोण जाणे. म्हणून द्रोणाने त्याची तलवार उडविली आणि कर्णाने दालीचे तुकडे केले.

ततकें शस्त्रावर सहाजीकच अभिमन्यू चिडला. रथाचे चाक घेऊन तो द्रोणावर धावला. त्याची सुद्धा छकले छकले उडवून दिली गेली. आता अभिमन्यूने गदा हातांत घेतली. प्रथम तो अश्वत्थाम्यावर धावून गेला. पण तो चार पावले मागे सरकल्याने त्याचा सारथी व घोडेच त्याला बळी पडले. त्या शस्त्रांवांत त्याने शकुनीच्या कांहीं सैनिकांना व सात कैक्यांना मारले आणि दुःशासनाच्या मुलाच्या रथावर हल्ला केला.

तोहि स्वबळला आणि गदा घेऊन अभिमन्यूवर धावून गेला. दोघांचे गदायुद्ध शाले आणि शेवटी दोघेहि एकमेकांच्या प्रहाराने खाली पडले. अभिमन्यू शकलेला

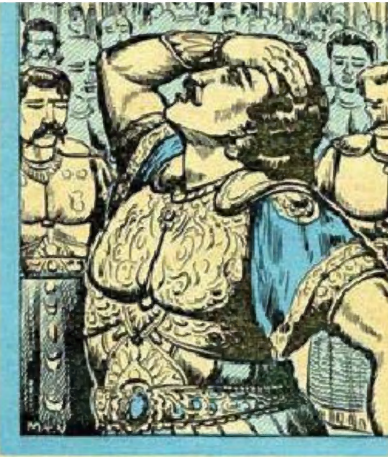
होता. त्याला शुद्धीवर येण्यास वेळ लागला. दुःशासनाचा मुलगा नव्या दमाचा होता. तो लवकर शुद्धीवर आला. चटकन उठून त्याने अचेत पडलेल्या अभिमन्यूवर प्रहार केला आणि त्याला मारून टाकले.

कौरव सेनेतून जयघोषाचे श्वनि येऊ लागले. पांडवांना त्याचे कारण कळतांच त्यांच्या सैन्यांत पळापळ सुरू झाली.

एका शकलेल्या बाल वीरावर एकाच वेळी सहा महारथ्यांनी हल्ला करून त्याला मारले ह्या बद्दल पांडवांना फार विषाद वाटला. त्या सर्वांनी आपापली शस्त्रां फेंकून दिली आणि युधिष्ठिरामोवती गोळा झाले. तो खाली मान घालून शोक करीत होता.

“हाय माझ्या मुलेंच अभिमन्यू मारला गेला. मीच त्याला चक्रयूहामध्ये पाठविला. किती पापी आहे मी. आता मी अर्जुनाला काय सांगू! कृष्णा समोर कसा जाऊ! कुलद्वीपक अभिमन्यूताही मग काय करावयाचे आहे राज्य! कशाळा पाहिजे तो विजय!”

व्यास महामुनि युधिष्ठिरास समजावण्याचा प्रयत्न करू लागले. म्हणाले—“अरे

असे दुःख करीत बसलास तर कसे होईल! जो जन्माला आला तो मरणारच. असे कित्येक शूर योद्धा धारातीर्थी पडले आहेत. त्या सर्वांच्यासाठी जर प्रत्येक जण दुःख करीत बसला तर क होणार!” असे कांहीं सांगून व्यास मुनींनी त्याला समजाविण्याचा प्रयत्न केला व ते निघून गेले.

सूर्यास्ताची वेळ होती ती. दुर्वास्त होतांच सर्व सैनिक क्षिराच्या बाजूला बळले. अर्जुन संसप्तकांशी युद्ध संपवून परत येत असता त्याला वाटेत पदोपदी अपशकून होंकं लागले. त्या बरोबर त्याच्या मनात

Fullscreen

- + 127 +

22 / 92

प्रथम युधिष्ठिराविषयी शेका उभी राहिली. तो शिविराच्या अगदी जवळ आला. सर्वकडे शांतता पसरलेली त्याला दिसली. त्याच्या हृदयांत घेस्स झाले. त्याने पाहिले की प्रत्येक जण त्याच्याकडे पाहिल्या बरोबर मान खाली घाळत अश्व पुष्टीत पुढे जात आहे. तो जास्तच अचीर झाला.

कृष्ण व अर्जुन होचे शिविरांत शिरले. आणि सरळ सर्व पांडव बसले होते तेथे पोहोचले. तेथे त्यांना अभिमन्यूच्या मृत्यूची सविस्तर वार्ता कळली. अर्जुनाला फार वाईट वाटले. त्याला वाटले आपण स्वतःच स्वर्गात जाऊन भेटले पाहिजे आपल्या मुलाला. अभिमन्यूच्या मृत्यूच्या विचाराने अर्जुनाचे डोके तावू लागले. हळू हळू त्या दुःखाचे पर्यवसान रागांत झाले. तो म्हणाला—“तुमच्या सर्वांच्या हातांत तलवारी

असतां माझ्या मुलावर कां अशी पाळी आली !”

तेव्हां युधिष्ठिराने त्याला सर्व वृत्तांत सांगितला आणि जयद्रथाची करणी पण सांगितली. त्याने कसें सर्वांना शोधवून घरले आणि त्याचे कारण बगैरे सविस्तर सांगितले. त्यावर अर्जुनाने प्रतिज्ञा केली. म्हणाला—“ज्याच्या मुळे माझा बाळ मारला गेला त्या जयद्रथाला उद्या संध्याकाळ पर्यंत मी जर मारला नाही तर स्वतः चिता रचून त्यांत जीव देईन. हीच माझी प्रतिज्ञा. आणि जर मी ती पूर्ण करू शकलो नाही तर बापी ठरून मला रौरव नरक प्राप्त होईल.” असे म्हणत अर्जुनाने आपल्या धनुष्याची प्रत्येका ओढली. कृष्णाने पांचजन्य शंख वाजविला. आणि अर्जुनाने आपला देवदत्त नांवाचा शंख फुंकला.

काशाचा किल्ला

[१७]

[चंद्रवर्माला शिवपुर नगरांत सुबाहू भेटला. त्याने धीरमाझाची माहिती खांगितली. त्याच वेळी एका दूताने येऊन सांगितले की सर्वसेना एका मोठ्या सैन्यानिशी धीरमाझाचा पाठलाग करीत आहे. सुबाहूला वाटले आपण त्याच्या मदतीला गेडे पाहिजे. मंतर—]

सुबाहूप्रमाणे चंद्रवर्मालाहि वाटले की धीर-महाच्या मदतीला गेले पाहिजे. इतक्यांत इशारे झाले आणि सर्व सेना एका मैदानांत जमली आणि लगेच किल्ल्याच्या बाहेर पडून उत्तरेकडे निघाली. चंद्रवर्माने अधोसेनेचे अधिपत्य आपल्याकडे घेतले.

रात्रभर सारे सैन्य कूच करीत राहिले. आणि पहाटेच्या सुमाराला डोंगराच्या एका बळगाजवळ येऊन पोहोचले. तेथे “सेनापति ! आम्हांला राजप्रतिनिधीने पाठविले आहे. आम्ही इकडे येत असतां

पण ते सैन्य शत्रूचे आहे की मित्राचे हे कळण्यास कांही मार्ग नव्हता. म्हणून ते पाहाण्यासाठी चंद्रवर्मा व सुबाहू निवडक दहा घोडेस्वरांना घेऊन वायुवेगाने पुढे निघून गेले.

अगदी बळगाजवळ त्यांना चार घोडेस्वार दिसले. सुबाहूला पाहिल्या बरोबर त्यांनी आपले घोडे थांबविले. आणि म्हणाले—

सर्पकेतू नांवाच्या राजाच्या सैन्याने जवळच्या पाऊलवाटेने येऊन जडविले. तेथे आमची चक्रेक उडाली. आमच्या सैन्यातील बरेचसे शिराई मारले गेले. राजप्रतिनिधी आपल्या धोक्याशा धुडदलासह त्यांचा सामना करीत आहे. परंतु ते हळू हळू मार्गे हटत आहेत."

ते सैनिक पुढे बोलतच होते. तेवढ्यांत काही घोडेस्वार पळत त्यांच्या रोखानेच येत असलेले त्यांना दिसले. त्यांत स्वतः धीरमल्लहि होता. जबळ येतांच तो म्हणाला—

"आपल्याला अगोदर आपल्या नगराच्या रक्षणासाठी घाबरे पाहिजे. सर्पकेतू...." असे काही तरी हो सांगत होता. तोच त्याची नजर चंद्रवर्मावर पडली. त्याला आश्चर्य वाटले. तो लगवणीने पुढे आला. आणि "महाराज" म्हणून चंद्रवर्माला नमस्कार केला.

"धीरमल्ल!" चंद्रवर्माने कुतुहल प्रगट केले. "मला वाटले नव्हते की पुन्हा आपली कर्पी भेट होईल म्हणून. बरे पण आता आपल्याला बोलत बसावयास वेळ नाही. चल आपण नगराच्या रक्षणाची व्यवस्था करू." चंद्रवर्मा म्हणाला.

धीरमल्लाने मागून पाठलाग करीत येणाऱ्या सैन्याकडे पाहिले. आणि म्हणाला—"महाराज, आपण आपल्यामुळे परिस्थिती एकदम बदलणार. सर्पकेतूशी आता हे शोबटचेच युद्ध म्हणावयाचे. अकॉट सेना घेऊन तो येत आहे. घोडदल तो इकडे घेऊन येत आहे. आणि पायदळाला त्याने डोंगराच्या पलीकडे ठेविले आहे. नगराच्या ऐवजी आपल्याला येथेच त्याला तोंड घावे लागणार आहे. आपल्याला सैन्य रचना केली पाहिजे." असे म्हणून तो सुवाहूकडे

सैन्याला त्या घाटीत घेऊन ये. घाटीतून लढण्यास सैन्य थोडे कमी असले तरी चालेल. पण निवडक लोकांना तेथे पाहाव्यावर ठेव." असे सांगून तो चंद्रवर्माला घेऊन घाटीच्या तोंडाशी गेला.

घाटीत वीरपूर सोडल्यापासून काय काय झाले, ते चंद्रवर्माने धीरमल्लला थोडक्यांत सांगितले.

धीरमल्लाने लक्ष देऊन ते सारे ऐकले आणि मोठ्या अदवीने म्हणाला—"महाराज, सुवाहूने आपल्याला सर्व हकीगत सांगितलीच आहे. आम्हांला खरोखरच तन्हे-तन्हेच्या संकटांना तोंड घावे लागले. मोठ्या पराकाष्ठेने एक एक संकट पार पडले. नंतर आम्ही राजा शिशिहाकडे नोकरी घरली. त्याने मला येथील राजप्रतिनिधि केले आणि आम्हांला येथे पाठवून दिले. त्यांत आज अचानकपणनेच सर्पकेतूशी मुठभेड होत आहे. तेहि एका प्रकारे बरेच म्हणावयाचे. कारण केव्हां ना केव्हां तरी आपल्याला त्या दुष्ट सर्पकेतूशी युद्ध हे करावे लागणारच. मग ते आजच केले म्हणून काय झाले! एकादा काय तो सोक्ष मोक्ष होऊन जाऊ

दे. विजय मिळाला तर वाहवा आहेच. आणि जर नच मिळाला तर वीरगति तरी मिळेल! ह्या शिवाय दुसरा मार्गच नाही.

"तुझे म्हणणे बरोबर आहे. आपण आपला देश आपला गांव सोडून किती तरी दिवस झाले. आणि अशाच तन्हेने अजून उगाच किती दिवस भटकणार! तेव्हा होऊनच जाऊ दे एकदाचा काय तो निकाल. येऊंदे तुझी सारी सेना." चंद्रवर्माने सन्मति दिली. ह्या दोघांचे बोलणे चाललेच होते इतक्यांत खिडीच्या तोंडाजवळ कोलाहल ऐकू आले. तिकडे नजर फेंकतांच त्यांनी

Fullscreen

- + 127 +

26 / 92

पाहिले की बांचे शिपाई शत्रुवर बाण रोखून आहेत. आणि पोडेस्वार आपापले भाले घेऊन शत्रुवर तुटून पडत आहेत.

“महाराज! सर्पकेतू आपल्या सैन्यासह खिंडीत घुसण्याचा प्रयत्न करीत आहे. मला वाटते की अहंदा खिंडीत आपण जर त्याच्यावर दोन्ही तिन्ही बाजूंनी हल्ला चढाविला तर त्याचा आस्तर उपयोग होईल. चला आपण दोघे दोन्ही बाजूंनी जाऊ.” म्हणत धीरमल्लाचें आपल्या घोड्यावर उडी मारली. त्याच्या पाठोपाठ चंद्रवर्माने देखील आपल्या घोड्यावर टांग मारली.

धीरमल्लाचें आपलें सैन्य दोन ठिकाणी वांटून खिंडीत दुतर्फा उभें केलें. सुवाह तर तोडांशीं शत्रूची वाट पाहात तयार होताच. अगदीं डोक्यांत तेल घालून त्याची दृष्टि चौफेर फिरत होती.

इकडे सर्पकेतू खिंडीत घुसण्याचा प्रयत्न करीत होता. त्या प्रयत्नांत त्याचे सैनिक शत्रूच्या भाल्याला बळी पडत होते. त्यांच्या हातून सुटून जर कोणी आत घुसला तर तो चंद्रवर्माच्या बाणाचा बळी होई आणि त्यातून सुटल्यास धीरमल्लाहि दुसऱ्या बाजूने होताच. अशा तऱ्हेने फार भयंकर युद्ध सुरू झाले होते.

चंद्रवर्माचे सैनिकांहि या शटापटांत पडू लागल्यामुळे त्याला काळजी वाटू लागली. कारण शत्रु जवळ अफाट सैन्य होतें आणि बाच्याजवळ जें थोडेंसें होतें तेंहि कमी होत चाललें होतें. जर सर्पकेतूने आपली मोठी तुकडी आत पाठविली असती तर चंद्रवर्माच्या सैन्याची घडगत नव्हती.

ते दोघे विचारमग्न होते. इतक्यांत सर्पकेतूने उच्चारलेले हे शब्द त्यांच्या कानावर पडले. “जो कोणी धीरमल्ला आणि चंद्रवर्मा बांचे दोकें तोडून आणील त्याला एक लाख मोहोरा बक्षीस देईन. या प्रांताचा संपूर्ण

अधिकार त्याला देईन. चला उत्साहाने पुढें चला. करा युद्ध.” अशा तऱ्हेने तो आपल्या सैनिकांना प्रोत्साहन देत होता.

बस. क्षणाघात सर्व सैनिक खिंडीच्या तोडांशीं येऊन निकराने लढू लागले. प्रत्येक सैनिक आपल्याला इनाम मिळावें म्हणून आपल्या परीने प्रयत्न करीत होता. एकमेकांना धक्केबुक्के देत पुढें घुसण्याचा त्यांचा प्रयत्न चालू होता.

चंद्रवर्माने सुवाहच्या मदतीला कांहीं सैन्य पाठवून दिलें परंतु तेवज्याशा सैन्याने काय होणार होते. सर्पकेतूचें

अर्थातच सर्पकेतूच्या कांहीं सैन्याला मार्ग किरावें लागेल.”

“आपल्याला कांहीं तरी करणें फार जरूरी आहे. कारण जर का सर्पकेतूचे सैन्य बिबडीत शिरलें तर आपल्याला पळणें सुद्धां शक्य होणार नाही. मग फारच पंचादत पडेल.” धीरमल म्हणाला.

चंद्रवर्मा कांहीं तीरंदाजांना घेऊन सरपटत सरपटत मोठमोठ्या दगडांमधून वाट काढीत काढीत हळू हळू डोंगरावर चढला. तेथून त्यानें पळीकडच्या बाजूस आपली नजर फेकली. त्याची छातीच दडपून गेली समोर पाहिल्यावर. त्याचा चेहेरा एकदम फिका पडला. एवढ्या अफाट सैन्याबरोबर आपला काय निभाव लागणार म्हणून तो मटकन खांदीच बसला. प्रथम त्याचा धीर खचला.

तो मनांत म्हणाला एवढ्या सैन्यांतून पळ काढण्याशिवाय आतां मार्गंतर नाही. जातां जातां धीरमल, सुबाहू आणि देव (त्या म्हाताऱ्या मांत्रिकाचा मुलगा) त्यांना बरोबर घेऊन जाऊन जंगलांत लपून राहणें एवढेंच करणें शक्य आहे. त्या पुढील प्रश्न पुढें. असल्या विचारांनी त्याचे मन खडू होऊं लागलें. निराशा पूर्ण दृष्टीनें त्यानें समोर

असलेल्या सर्पकेतूच्या सैन्याकडे पाहिले. त्याला पूर्वीची आठवण झाली आणि एका-एक त्याच्या मनांत कांहीं तरी विचार आला.

क्षणभरांत तो उठून उभा राहिला. मनांतील सर्व धैर्य एकवटून जवळच असलेल्या एका उंच दगडावर उभा राहिला. अर्थातच खालील सैन्याची दृष्टि त्याच्याकडे बळली. ते आपसांत कुत्रबुजू लागले. इतक्यांत चंद्रवर्मा त्यांना उद्देशून म्हणाला.

“सैनिकां, मी वीरपुरच्या राजा सूर्य-वर्माचा मुलगा चंद्रवर्मा आहे. तुम्हाला माहीतच आहे कीं सर्पकेतूनें कशा निर्दय पणानें आमच्या वंशाचा नाश केला आणि गादीवर बसला. आतां मला वाटतें आहे कीं माहिष्मती राजाच्या गादीवर यशोवर्धन राजाच्या मुलापैकीं जगल्या-वाचलेल्या तपोवर्धनाला बसवावे. जर त्यानें हें मान्य केलें नाही तर तुम्हीं ज्याचे नांव सुचवाल त्याला बसवूं. पण ह्या कामीं मला तुम्हा सर्वांची मदत पाहिजे. आपल्याला सर्वांत अगोदर त्या कपरी, दुष्ट व क्रूर सर्प-केतूला संपविलें पाहिजे. आणि हें काम मी मुख्यत्वे कळून त्यांच्यावर सोपवितो जे वीरपुरचे अभिमानी आणि सचे हितैषी

असतील. त्यांनी पुढें यावें आणि आपलें काम करावें.

सैन्यांतील बऱ्याच लोकांनीं चंद्रवर्माचा आवाज ओळखला. ते चकित होऊन त्याच्या-कडे पाहूं लागले. ओळख पटतांच सैन्यांतून जयजयकार ध्वनि उमटला. ते गर्जना करूं लागले—“वीरपुरच्या महाराजांचा जयजय-कार असो.”

तावडतोव युद्धाचा नूर पारलला सैन्यांत धकानुकी आणि पळापळ सुरू झाली. आणि पाहतां पाहतां बरेच सैन्य चंद्रवर्माला येऊन मिळालें.

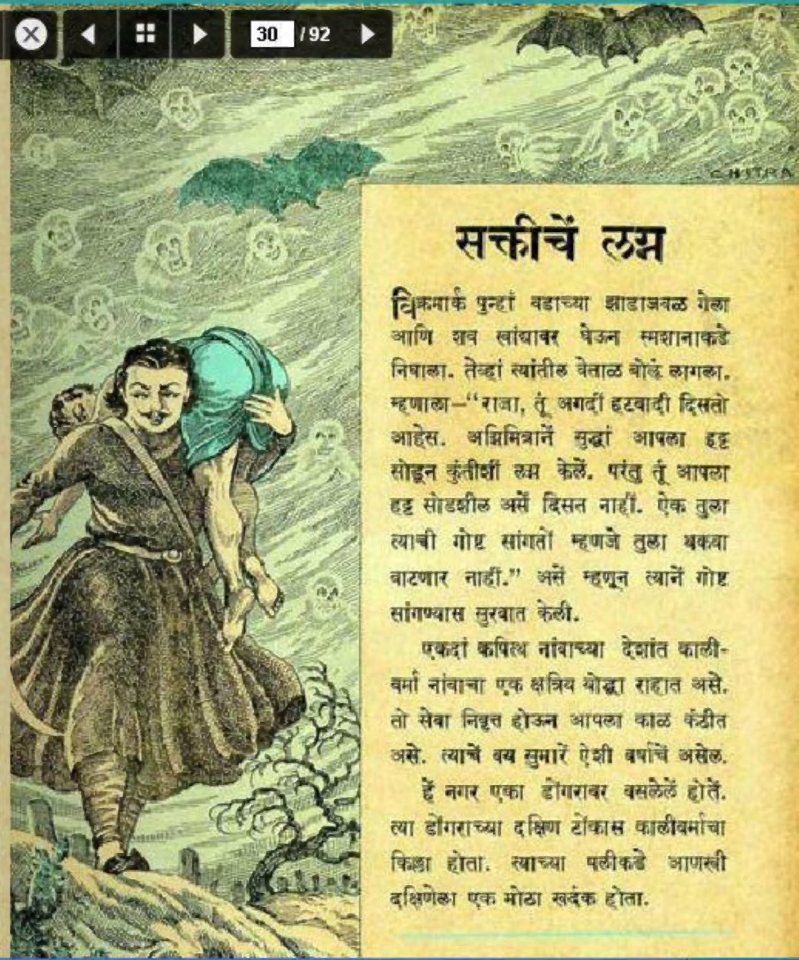
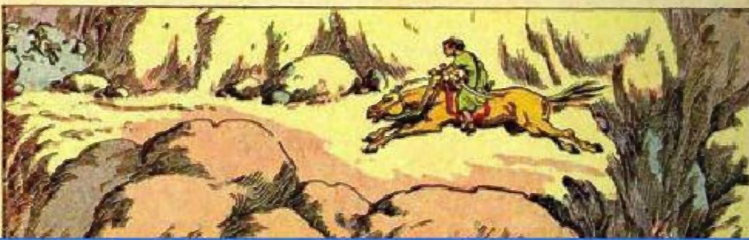
तितक्यांत चंद्रवर्माच्या जय जय काराचे शब्द त्या सैनिकांच्या कानावर आले. ते तेथूनच उलट्या पावलीं परतले आणि त्यांच्यावर धावून गेले.

ही संधि पाहून चंद्रवर्मा धीरमल्लाह म्हणाला—“मित्रा, ही वेळ गमावू नकोस. आतांच्या आतां तू आपल्या सैन्यानिशी सिंडीच्या द्वारातून हल्ला चढवीत मैदानांत जा. सर्पकेतूच्या सैन्यापैकीं अर्धे अधिक सैन्य आपल्या वाजूनें लढत आहे. त्या वेळींच सर्पकेतू आपल्या तावडीत सांपडूं शकेल. नाही तर निदान त्याला मारून तरी टाकतां येईल.

सर्पकेतूला हे सर्व कळण्यास वेळ लागला नाही. धीरमल्लाहें सैन्य येण्या पूर्वीच त्यानें आपल्या सैन्याला घाटीच्या प्रवेशद्वारा पासो बोलविले आणि आपण त्यांतील कांहीं

विश्वासू सैनिकांना बरोबर घेऊन तेथून पळ काढला. त्याचें सर्व सैन्य त्याच्या मागोमाग पळू लागले. चंद्रवर्माचें सैन्य पाठलाग करीत निघाले. सर्पकेतूचें सैन्य वाट फुटेल तिकडे जंगलांत घुसले. त्यांतील कांहीं सैनिक चंद्रवर्माच्या हातीं लागले त्यांना त्यानें कैद केले. पण सर्पकेतू मात्र त्याच्या हातीं सापडला नाही. तो आपल्या सैन्यासह जंगलांत नाहीसा झाला.

सर्व सैनिक धकलेले होते. म्हणून चंद्रवर्मानें भीरमल्लाह आणि सुबाहू यांच्या सल्ल्यानें युद्ध थांबविलें. आणि त्यांच्याच विचारानें सर्पकेतूच्या शोबार्थ उत्तम अशा दहा सैनिकांना पाठविले. बाला म्हणतात नशिवाचा फेर सर्पकेतू दशाच्या शिस्तरावर घेऊन कोसळला आणि चंद्रवर्माला यशाच्या शिस्तरावर चढावयास तीच संधि लागली. [पुढे चालू.]

सक्तीचें लग्न

विक्रमार्क पुन्हां वडाच्या झाडाजवळ गेला आणि शव लांबावर घेऊन स्मशानाकडे निघाला. तेव्हां त्यांतील वेताळ बोलू लागला. म्हणाला—“राजा, तू अगदीं दटवादी दिसतो आहेस. अग्निमित्रानें सुखां आपला हट्ट सोडून कुंतीशीं लग्न केले. परंतु तू आपला हट्ट सोडशील असें दिसत नाही. ऐक तुला त्याची गोष्ट सांगतो म्हणजे तुला थकवा वाटणार नाही.” असें म्हणून त्यानें गोष्ट सांगण्यास सुरवात केली.

एकदां कपित्थ नांवाच्या देशांत कालीवर्मा नांवाचा एक क्षत्रिय बौद्धा राहात असे. तो सेवा निवृत्त होऊन आपला काळ कंटीत असे. त्याचें वय सुमारे ऐशी वर्षांचे असेल.

हें नगर एका डोंगरावर वसलेलें होतें. त्या डोंगराच्या दक्षिण टोंकास कालीवर्माचा किड्डा होता. त्याच्या पलीकडे आणखी दक्षिणेला एक मोठा खंदक होता.

कधी लक्ष गेलें नाहीं. एक दिवस त्या गांवांत देवीचा उत्सव होता. कुंती त्या दिवशीं देवीचे दर्शन करून परत येत होती. मंदिराच्या पायथ्या उतरून ती घराकडे निघाली होती. तेव्हां एक क्षत्रिय तरुण युवक तिला म्हणाला—“मला तुझ्याशीं कांहीं तरी बोलावयाचे आहे. मी रात्री येईन.”

तो युवक कुंतीच्या ओळखीचा नसल्या-मुलें तिला थोडें आश्चर्य वाटलें. शिवाय त्याला तिच्याशीं काय बोलावयाचें असेल ह्याचाहि ती कांहीं अंदाज करू शकली नाहीं. आपल्या विषयीं कधीं कोणी एवढी चौकशी केली नाहीं. मग एवढी आपुलकी दाखविणारा हा कोण हें जाणण्याची तिला थोडी उत्सुकता वाटली आणि म्हणूनच तिने त्याच्या विषयीं आपल्या आजोबांजवळ कांहींदि सांगितलें नाहीं.

तो म्हातारा मोठा कडक होता. त्याची नात कुंती कोठेंहि गेली कीं तिच्या नकळत तिच्या मागें पुढें दोघां तिघां माणसांना तो पाठतीत असे.

त्या दिवशीं सुद्धां त्यानें दोघांतिघांना पाठविलें होतें. त्यांतील एका जणानें ही गोष्ट म्हाताऱ्याला येऊन सांगितली.

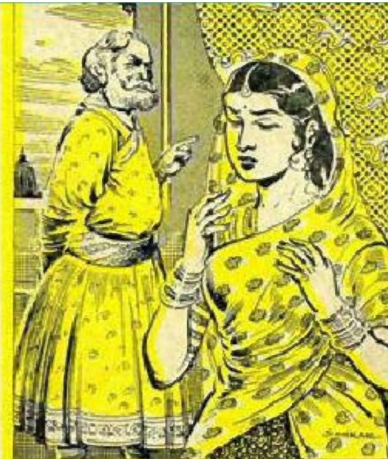
कुंती दर्शन घेऊन घरीं आल्यावर आज्ञानें तिला सहज प्रश्न केला—“कोणी ओळखीचें भेटलें होतें काय ?”

“नाहीं बोबा ! मी दर्शन करून सरळ घरीं येत आहे,” कुंती म्हणाली.

“मग देवळाजवळ कोणाशीं बोलत उभी राहिली होतीस !” कालीवर्मानें विचारलें.

कुंती किंचित गोंधळली. तिनें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं. त्यावरून म्हाताऱ्याला राग आला. तो म्हणाला—“तुला मी लहानाची मोठी केली. आपल्या वंशाची कुलमर्यादा अजून कशी नाहीं तुझ्या लक्षांत आली. आपलें घराणें चांगलें कुलशीलवान म्हणून प्रसिद्ध आहे आणि तूं मला कळविल्या शिवाय बाटेल त्या तरुणाशीं बोलावयास आणि ज्याच्याशीं तूं बोललीस त्याच्याशीं जर तुझें लग्न झालें नाहींतर ती मोठीच चूक. जर तो तुझ्या योग्य असेल तर ठीकच नाहीं, तर तुला पश्चात्ताप करित बसावें लागेल. कोण होता तो ? कोठें राहातो ? काय आहे नांव ?”

आजोबांचा राग पाहून कुंतीची बोवडीच बळली. अगदीं धावरून गेली तरी स्वतःला सावरून म्हणाली—“मला त्याच्याविषयीं

कांहीं एक माहीत नाहीं आणि मी त्याच्याशीं कांहीं वार्तालाप केला नाहीं.”

पण कांहीं झालें तरी आतां त्याच्याशींच गांठ आहे. लक्षांत ठेव. त्याच्याशींच तुला लग्न करावें लागणार आहे. तूं जरी बोलली नाहींस तरी तो तरी बोलला ना ! काय म्हणाला तो ?” आज्ञानें विचारलें.

“तो म्हणाला त्याला कांहींतरी बोलावचें आहे. म्हणून रात्री थोडावेळ दरवाजा उघडा ठेवायला सांगितला आहे” कुंती म्हणाली.

“अस्स ! मी बघतो आतां पुढें काय करावचें तें.” कालीवर्मा गरजला.

कालीवर्माच्या कुटुंबांत त्याच्या एका नातीशिवाय कोणी नव्हतें. म्हणून इतक्या मोठ्या किड्यांत दोघे आपल्या नोकर चाकरांसह राहात असत त्याच्या नातीचें नांव कुंती. ती लहान असतांनाच तिचे आई-वडील वारले आजीहि देवलोकीं निघून गेली होती. म्हणून कालीवर्मावरच तिच्या पालन पोषणाचा भार येऊन पडला होता. तिच्या बरोबरीचे घरांत कोणीच नव्हतें. तिच्या मुल-दुःखांत भाग घ्यावयाला कोणीच नसल्यानें ती अगदीं उदास असे. तिच्या ह्या उदासीनतेकडे सुद्धां तिच्या आजोबांचे

त्या माणसाशी लग्न करणे म्हणजे आपल्याला मोठीच शिक्षा आहे, असे कुंतीला वाटले नाही. ज्याने आम्हें एवढी विचारणा केली आणि तिच्याकडे ज्याचे लक्ष गेले त्याच्याशी लग्न करण्यास तिची काहीच हरकत नव्हती. इल्लट तिला एक प्रकारची सुटकाच वाटत होती.

त्या दिवशी संध्याकाळी कालीबर्माला शेजारच्या कांही बायकांना बोलावून आपण तिला लग्नासाठी नवऱ्यामुलीप्रमाणे सजवून तयार ठेवण्यास सांगितले. त्याने लग्न लावण्यासाठी एका पुरोहिताला बोलावून ठेविले

होते. कुंतीच्या लग्नासाठी सर्व आवश्यक व्यवस्था करून ठेविली होती.

घाच वेळी कपिश नगरात आजखी एक गोष्ट घडली. अग्निमित्र नांवाचा दुसरा एक क्षत्रिय कुमार राजाकडे नोकरीला म्हणून आला होता. तो त्या गांवात नवीनच होता. आणि एका अनोळखी माणसाकडेच राहिला होता. तो कामावरून आल्यावर रोज गांव पाहावयाला म्हणून निघत असे आणि रात्री अंधार पडल्यावरच घरी येत असे.

त्या दिवशी राज्यांत बंडखोरी भाजली असल्या कारणाने तेथे कोणी दखल धरण केलेला माणूस दिसला तर सरकारी शिपाई त्याच्यावर हल्ला करून त्याला कैद करीत असत.

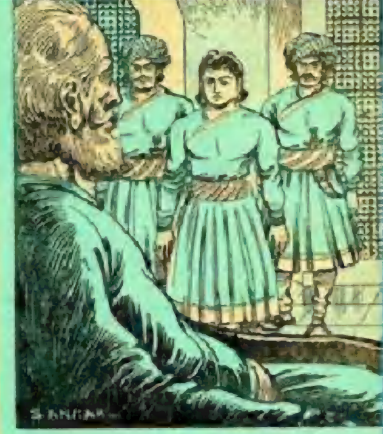
ज्या दिवशी कुंतीचे लग्न लावयाचे होते त्याच दिवशी नित्याप्रमाणे अग्निमित्र गांवात किरावयास गेला, पण क्षत्रवंदीची त्याला आठवण नव्हती. काळोखी रात्र होती. आकाशात दग आलेले होते. त्या काळासाठी समोरचे कोणाला काही दिसत नव्हते.

अग्निमित्र त्या अंधारात रस्ता चुकला. त्याला त्याचे घर सापडलेच नाही. तो भटकत भटकत कालीबर्माच्या घराच्या

वाजूला आला. तशीतच त्याला गस्त घालणारे पोलीस मशाली घेऊन येत असलेले दिसले. त्याच्या जवळ शस्त्रे असल्याने त्यांचा दोळा चुकवून जाण्याचा अग्निमित्राने प्रयत्न केला. शिपाई जवळ येत आहेत असे वाटल्यावरून तो एका घराच्या दाराला टेकून उभा राहिला. दाराला टेकल्या बरोबर ते आत दकळले गेले. बरे झाले आपण आत लपविले म्हणून तो दळुंच आत येऊन दारामार्गे लपला.

तेथे असलेल्या नोरांकनी त्याला एकटून आपल्या धन्यासमोर नेऊन उभे केले. माडीवर एका मोठ्या दिवाणखान्यात एक वृद्ध गृहस्थ एका खुर्चीवर बसला होता. त्या क्षत्रिय कुमाराला पाहून म्हातारा खूप शाला. तो कालीबर्माच होता. “वे, मी तुझीच वाट पाहत होतो. शत्रुतेज तुझ्या तोंडावरून टपकत आहे.”

“क्षमा करा. मी आपल्याला कधी पाहिलेले नाही. ओळखले नाही मी आपल्याला. आपण चुकीने मला कोणी दुसरा माणूस समजत असाल. माझे नांव अग्निमित्र आहे.” अग्निमित्राने आपली ओळख दिली.

“होय. तू मला पाहिले नसतील पण माझ्या नातीला तू चांगले ओळखतोस ना! तुझी इच्छा असो अथवा नसो. मी तिच्याशी तुझे लग्न लावून देणार आहे. भटजींना सुद्धा मी बोलावून ठेवले आहे.” कालीबर्मा म्हणाला. नंतर त्याने कुंतीला बोलावून आपणव्यास सांगितले.

कुंती नटूनघटून आली. पण काय अग्निमित्राला पाहतांक्षणीच तिच्या चेहेऱ्यावरचा आनंद एकदम मावळला. ती एकदम म्हणाली—“हा नव्हे तो माणूस. हा कोणीतरी मामरा आहे आजोबा.”

अमिमित्रा ! तुला सांगतो आहे. तू जर पकून जाण्याचा प्रयत्न केल्यास तर तुझी भडगल नाही, एवढे लक्षात ठेव. ह्या दक्षिणे-कडील सिडकीतून उडी मारण्याचा प्रयत्न केल्यास तर शंभर फूट खोल खळांत पडशील. ह्या दरवाज्यातून जाण्याचा प्रयत्न केल्यास तर शंभर तळवारी तुझ्या डोक्यावर पडतील.” एवढे सांगून त्या दोघांना तेथेच विचार करण्यास सोडून कालीवर्मा निघून गेला.

“काय चालले आहे हे माझ्या कांहीं सुद्धा लक्षात आले नाही. मला थोडे-तरी समजावून सांग.” अमिमर्मा कुंतीला म्हणाला.

कुंतीने सविस्तर सर्व हकीगत सांगितली, ती ऐकून अमिमर्मा फार वाईट वाटले. “फारच पैचांत पडली आहेस तू. एकाशीं लग्न करण्याची इच्छा असतां तुला भल-त्याशींच लग्न करावे लागत आहे. तुझ्या-बरील हे संकट टाळण्यासाठी कांहीहि करावयास मी तयार आहे. वेळ पडल्यास प्राण देण्यास सुद्धा तयार आहे.” अमिमित्र म्हणाला.

ते ऐकून कुंतीला फार वाईट वाटले. ह्या विचाराच्या उगीचच मध्ये त्रास.

पण विचार करण्याचा कांहींच उपयोग नव्हता.

“माझ्यासाठी तुम्ही आपले प्राण कां देतां ! माझी सर्व हकीगत मी सांगितली आहे. माझ्याशीं लग्न करण्यांत तुम्हाला कांहीं हरकत नसेल तर तुम्ही माझ्याशीं लग्न केलेलेच बरे,” कुंती म्हणाली.

“जबरदस्तीनेच जर तुला माझ्याशीं लग्न करावे लागणार असेल तर मी प्राणत्याग केलेलाच बरा आणि माझ्या वास्त्यांत म्हणशील तर तुझ्या सारखी सुंदर मुलगी मला मिळू शकेल ही कल्पना मला स्वप्नांत देखील नव्हती.” अमिमित्र म्हणाला.

“मग तुम्ही लग्नाला तयार झालेलेच बरे. जर तुम्ही प्राण दिलांत तर मला जन्मभर रडत बसावे लागेल.” कुंती म्हणाली.

“माझे प्राण बांचविण्यासाठी तू माझ्याशीं लग्न करण्यास तयार होत आहेस. पण मी अश्वि वीर आहे. मला मरणाची भीति वाटत नाही. पण मी मरणार आहे तो तुझ्याच हितासाठी. मी जिवंत असे पथेत तुला तुझ्या मित्रासाठीं लग्न करतां येणार नाही.” अमिमित्राने सांगितले.

“तुमचा निश्चय एका होण्यापूर्वी मी तुम्हाला माझी हकीगत पुन्हा सांगते. नीट ऐका. मी अजून पथेत कोणावरहि प्रेम केलेले नाही किंवा त्या विषयी मी अजून विचारच केला नाही आणि आतां विचार करावयाचा म्हणजे तुमच्या पासूनच मला सुरवात करावयाची आहे. तुमच्या बदल माझ्या मनांत प्रीति वाहू लागली आहे. अर्थातच पुढे ती प्रेमांत बदलणार. म्हणजे मी तुमच्यावर प्रेम करू लागले आहे. जर तुम्ही माझ्याशीं लग्न केले नाहीत तर मी जन्मभर अशीच राहणार आहे.” कुंती म्हणाली.

Fullscreen

- + 127

38 / 92

एवढे होईना पाहाट झाली. मुहूर्ताच्या-पूर्वी ओडावेळ कालीवर्मा आला. “काय केलात दोघांनी विचार! शालांत लढाळा तयार!”

अग्निमित्राने ‘होय’ म्हणतांच कुतीने मुढां आपली अनुमति दर्शविली.

दोघांचे रड झाले. अग्निमित्र आपल्या बायकोला घेऊन गेला.

गोष्ट संपविलेबाबर वेताळाने विचारले— “अगोदर नाही म्हणून नेतर अग्निमित्र लढास कां तयार झाला! कालीवर्माच्या भयाने! त्या दोघांत कोणी कोणाला फंसविले होते! तुला उत्तर दिलेच पाहिजे. नाहीतर परिणाम तुला माहीतच आहे. टाळाटाळ करून चालाक्याचे नाही.”

विक्रमार्क म्हणाला—“कोणी कोणाला भीत नव्हते. अग्निमित्र क्षत्रिय वीर

असल्याने कोणाला हार जाणारा नव्हता. जबरदस्तीने रड करून वेण्यापेक्षा त्याला मरण जास्त पसंत होते. कुंतीकाहि आपल्या आजोबांची भीति बाटत नव्हती. दोघांनी परिस्थितीचा चांगला विचार केला होता. अग्निमित्राच्या त्यागभावनेमुळे कुंतीला सरोसरीच त्याच्या विषयी ओडा वाटू लागला होता. ती नुसती बोलण्याची हच्छा दर्शविणारावर मुढां जर प्रेम करू लागली होती तर मग प्रत्यक्ष बोलणारावर ती कां नाही प्रेम करणार! अग्निमित्राविषयी तिला सरोसरच प्रेम वाटू लागले होते. म्हणून ती लढास तयार झाली. एवंच हे रड जबरदस्तीचे काही झाले नाही.” अशा तऱ्हेने राजाचे मौन भंग होताच वेताळ शबासह नाहीसा झाला आणि वडाच्या शाडावर पूर्ववत् रुटकुं लागला. (कल्पित)

जोड आरसा

ब्रारच्या शतका मध्ये चीनच्या उत्तर भागांत तारतरी लोकांनी हल्ला केला. लुटमार केली. सर्वनाश केला. त्या डलट त्यावेळी दक्षिण चीन फार समृद्ध होता. त्यांतल्या त्यांत त्याचा पूर्व भाग फारच चांगला होता.

फेज्जा सुमिय उत्तर चीन कडीक राहाणारा होता. त्याची पूर्वी नगरांत मामलेदार म्हणून नेमणूक झाली. तेथे आपल्याला सुखाने राहातां येईल म्हणून त्याने तो हुद्दा घेतला व लगेच त्या गांवी जाण्यास निघाला. तो चियेन्चो पर्यंत येऊन पोहोचला होता. त्याच वेळी तेथे युद्धाचि चाल असल्याने सरकारने लोकांच्यावर भरमसाट कर बसविले होते. लोक गांव सोडून राजावनांत पळून गेले. तेथून ते बंड करू लागले.

फान जुवे त्यांचा नायक होता. त्याच्या अनुयायांची संख्या वाढत वाढत लाखावर

होऊन गेली. हे लोक रात्रीच्या वेळी श्रीमंतांच्या घरावर छापे घालीत असत. आणि जे काही मिळत असे ते आपसांत वांटून घेत असत.

सरकारी सैन्याची आणि ब्रा विद्रोखांची आपसांत नेहमी चकमक उडत असे आणि त्यांत सरकारी सैन्यालाच बहुतेक हार खावी लागत असे.

कांही दिवसांनी फानची शक्ति इतकी वाढली की त्याने चियेन्चोवर हल्ला करून तो हल्ला आपल्या ताब्यांत घेतला व आपण त्याचे सरदार म्हणवू लागला. आतां लोक त्याला सरदार फान म्हणून म्हणत असत. त्याने आपले सैन्य शिस्तबद्ध केले.

ब्रा फान वंशांत ‘फान शिन्ची’ नांवाचा एक तरुण होता. तो केवळ तेवीस वर्षांचा होता. पण तो फार उत्तम पोहोत असे.

Fullscreen

- + 127

40

/ 92

कधी कधी तो तर पांच पांच सात सात दिवस पाण्यांत पोडोत राहात असे. म्हणून लोक त्याला 'पाण्यांतील साप.' असे म्हणत.

फान जुवेनें कर्मान कादले कीं १८ वें वयावरील सर्व मुलांनीं सैन्यांत भरती झालेच पाहिजे. नाही तर त्याचे डोकें उडविले जाईल.

फान शिबोला हें सगळें आवडत नसे. त्याला त्या टोळींत सामील होण्याची इच्छा नव्हती. पण निरुपायानेंच तो त्याच्यांत सामील झाला होता. तेथें तो दीनदुबळ्यांची मनापामुन मदत करीत असे. पण छट-मारीला मात्र जाल नसे. त्यामुळे लोकांना

वाटे तो भितरा आहे. म्हणून त्याला ते सर्व 'पाण्यांतील आंबळा साप' म्हणून म्हणत असत. मामलेदार फेना आपल्या बायको व मुलीसह 'यूमे' ला चालला होता. त्याला एकच मुलगी होती. तिचे नांव 'यूमे' असें होतें. ही मंडळी आपल्या मुकामाला जात असतां वाटेत विद्रोहांनी त्यांच्यावर हल्ला केला. त्यांना लुटले आणि बिद्रोही पळून गेले. ह्या गडबडींत 'यूमे' कोटें नाहीशी झाली. तिच्या आईवडिलांनी बराच शोध केला. पण तिचा पत्ता लागला नाही. शेवटीं निरुपाय होऊन त्यांनी दुःखानें आपल्या गांवचा रस्ता धरला.

यूमे बंडखोरांच्या हातीं सांपडली. ते तिला तिचे डोळे बांधून घेऊन गेले. तिची ती दुःखद स्थिति पाहून फान शिबोला दया आली. त्यानें चौकशी केली तेव्हां त्याला समजलें कीं ती एका अधिकाऱ्याची मुलगी आहे. तो तिला आपल्याघरीं घेऊन गेला. तिचे डोळे सोडले व तिला म्हणाला—'मी फान असलों तरी बिद्रोही नाही. फक्त फान जुवेच्या दवाबामुलें मला येथें येणें भाग पडलें. सरकारी कारकीर्द मुरू झाली म्हणजे मी पुन्हा एक साधारण नागरिक म्हणूनच

राहाणार आहे. त्या विद्रोहांच्या ताबडींत राहाण्यापेक्षा मला वाटतें तुं माझ्याशीं लग्न करून राहावें.

'यूमे'ला फानशीं लग्न करण्याची मुळीच इच्छा नव्हती. परंतु दुसरा मार्ग नसल्यानें तिनें तें कबूल केलें. फान शिबोनें लग्नाची गोष्ट सरदाराला सांगितली. तो खुश झाला आणि त्यानें त्या दोघांना भेट म्हणून बरेच सामान देऊन आशीर्वाद दिला. ह्या भेटीच्या सामानांत एक जोड आरसा होता. त्यांतील एकावर नर बदकाचे चित्र होते आणि दुसऱ्यावर मादी बदकाचे चित्र-खाली नर व मादी असें स्पष्टलिहिलें होतें. फार छंदर होा तो आरसा. त्यांचा संसार मुखानें मुरू झाला.

बोळ्याच दिवसांत सरकारी सैन्यानें ह्या बंडखोर तारतार्यांचा पराभव केला आणि देशांत शांतता स्थापन केली. त्यानंतर विद्रोहांचे दमन करण्यासाठीं स्वतः राज-कुमार हान जुंग आला. एक लाख सैन्य बरोबर घेऊन जियेन्चो नगराला त्यानें वेढा दिला.

हानला मामलेदार फेनाची बांगली माहिती होती. फांग यूमे मध्यें राहात असल्या

कारणानें त्याला त्या प्रांताची बांगली माहिती होती. हाननें त्याला बोलावून आपल्या सैन्यांत एक अधिकाराची जागा दिली.

ह्या सर्वानीं फान लोकांवर निकराचा हल्ला केला. फान दिसला कीं त्याला कापून काढला. फान जुवे पळून जाऊ लागला. परंतु त्याचा वेत फसला.

यूमे आपल्या पतीला म्हणाली—'तुम्हीं विद्रोहांना सामील आहांत. तेव्हां सरकारी सैन्याच्या हातीं सापडलांत तर छुटका होणार नाही. आणि ते माझ्या समोर तुम्हांला फांशी देतील. मला ते वधवणार

चांदोबा

Full screen

127

42

/ 92

नाहीं. म्हणून मी आतांच आत्महत्या करून घेतें. नाही तरी ज्या दिवशीं विद्रोहांनीं मला एकडलें त्याच दिवशीं मी आत्महत्या करणार होतें. पण तुम्ही माझी सुटका केलीत म्हणून मी आजपर्यंत जगलें" असें सांगून ती आत्महत्येस तयार झाली.

फाननें तिच्या हातातून तलवार ओढून घेतली. म्हणाला—“मी कांहीं खुशीनें विद्रोहांनांत गेलों नाहीं हें जर खरें असलें तरी मला मरावेच लागणार. पण तूं कां बिना-कारण जीव देतेस? तुझे वडील मोठे अधिकारी आहेत. राजकुमार आणि त्यांचे

सैनिक तुझ्या प्रदेशांतून आले आहेत. ते तुझी बातमी तुझ्या वडिलांपर्यंत पोहोचवतील आणि तुझे वडील तुला पुन्हां भेटतील.”

“जरी मला मरण आलें नाहीं तरी मी पुन्हां लढ करणार नाहीं हें खचित. त्या पैशां मला मरण पतकरेल.”

“देवाच्या कृपेनें समजा मी देखील जिवंत राहालों तर काय मी पुन्हां लढ करीन असें वाटतें तुला.”

बोल्यावेळानें यून म्हणाली—“आपल्या-जवळ ते जोड आरसे आहेत ना! त्यातील एक एक आपण आपल्या जवळ ठेकें. जर

ते आरसे एकच आले तर पुन्हां आपली भेट होईल असें समजू.”

एके दिवशीं हानच्या सरकारी सैन्यानें चिखेंचो मध्यें प्रवेश केला. सरदार फाननें आपल्या कचेरीला आग लावून दिली आणि आपण त्यांतच जळून गेला. नेता नाहीसा झाल्यावर बाकी विद्रोही राजांला शरण गेले. राजानें फक्त फानवाल्यांना फांशीची शिक्षा दिली व बाकीच्यांना सोडून दिलें. त्या विद्रोहांत फान शिर्षोपण होता. यूनला वाटलें आतां आपल्या पतीची व आपली पुन्हां भेट होणें शक्य नाहीं. म्हणून ती

एका जुन्या घरांत गेली. तेथें आळ्याला दोरी बांधून आपल्या गळ्याला फांस लावून घेतला.

तिचा बाप त्याच वाजुनें जात होता. कोणी बी गळ्याला फांस लावून घेत आहे हें पाहून तो आंत शिरला. त्यानें गळ्याचा फांस सोडला. ती बी बेशुद्ध झाली होती. बापानें आपल्या मुलीला ओळखलें. शुद्धीवर आल्यावर यूननेंही आपल्या वडिलांना ओळखलें. तिला आश्चर्य वाटले आणि आनंदहि झाला.

नंतर तिनें आपली सर्व हकीगत आपल्या वडिलांना सांगितली.

विद्रोहांचे पारिपत्य झाल्यावर राजकुमार हान आपल्या सरदार व सैन्यासह राजधानीस परत आला.

काही दिवस गेल्यावर यूमेने आईबडील तिला समजावू लागले की तू अजून लहान आहेस तर पुन्हा लढ कर पण ती त्यास तयार झाली नाही, ते म्हणाले—“केवळ परिस्थिती मुळे जुला त्याच्याशी लढ करावे लागले आणि तो आतां मरूनहि गेला असेल. मग तू कशाळा उगीच त्याच्या नांवाने रडत बसतेस. लढ करून सुखी हो.”

यूमेचा निश्चय पक्का होता. ती म्हणाली—“निरुपायानेच माझे पति विद्रोहांच्यांत गेले होते. त्यांनी तेथे सुद्धा शक्य तेवढी गरीबांची मदतच केली. म्हणून मला लढावाचा आग्रह करू नका.

पुढे काही दिवसांनी फेगला फेंगचो नगरांत सैनिकांचा उपसेनापति करून पाठविण्यांत आले. तेथे एके दिवशी काग्यचो नगराहून ह-बेंगिशिन नांवाचा मनुष्य तेथील उपनायक म्हणून फेगला भेटावयास आला. दोघे जण सैन्यासंबंधी बराच वेळ बोलत होते.

यूमे पडद्याआड होती. तिला ह-बेंगिशिन चा आवाज ऐकू आला. तो निघून गेल्यावर यूमेने त्याच्या विषयी विचारले आणि म्हणाली—“त्याचे बोलणे आवाज अगदी फान शिचो सारखाच आहे.”

“असेल, माणसा माणसांत असते असे साम्य. त्याचे नांव ‘हू’ आहे. हा सरकारी नोकर आहे. मला वाटते तुझा अंदाज ठीक नाही. कारण जेव्हा चिंयेचो जिकले तेव्हाच सर्व फान वंशाची कत्तल केली गेली. तुझ्या मनांत आलेली गोष्ट नोकर चाकरांबद्दल मात्र बोलंविद्धं नकोस हो !” तिच्या वडिलांनी बजावले. यूमे विचारी गप्प बसली.

सदा महीन्यांनी पुन्हा एकदां हू बेंगिशिन वदकांची चित्रे आहेत एकावर नर आणि काही सरकारी कामा साठी फेंगकडे आला. एकावर मादी. त्या आरशावरून सुद्धा या वेळी सुद्धा यूमेने आपल्या पतीला ओळखले. ती फार बेचैन झाली. हू

गेल्यावर तिने पुन्हा बापाला सांगितले. म्हणाली—“बाबा तुम्ही काही म्हणा, पण हा गृहस्थ मला माझा पतीन आहे असे वाटते आहे. माझी खात्री करून देण्यासाठी तरी तुम्ही त्याला आपल्या घरी जेवावयास घेऊ. माझ्या नकऱ्याला ‘पाण्यातील साप’ म्हणतात नाहीं ! तुमच्या बोलवा. माझ्या नकऱ्याला ‘पाण्यातील साप’ विषयी मला सर्व काही माहीत आहे. तेव्हा म्हणून चिडवत असत, त्या शिवाय आमच्या माझ्या पासून काहीही दडवून ठेवण्याची जवळ अगदी सारखे आरसे आहेत. त्यावर इच्छा करू नका.

Fullscreen

- + 127

46 / 92

ह थोडासा चाबरा. पण त्याने पटकन आपल्या मासऱ्याचे पाय घरले आणि क्षमा याचना केली. आणि आपली सर्व हकीगत सविस्तर सांगिली. म्हणाला-“ज्यावेळी सर्व फान बंशबाण्यांना फासावर चढविले त्या वेळी कोणी तरी माझी ‘फार चांगला माणूस’ म्हणून शिफारस केली आणि मला सोडून दिले. त्या नंतर नांव बदलून राहाणे बरे असे वाटून मी आपले नांव बदलले. मग मी तेन्नात नोकरी धरली आणि स्वतःच्या कर्तव्यगरीने या उषमेच्याच्या जागेपर्यंत येऊन पोहोचलो आहे.”

तुमच्या बायकोचे काय नांव ? बाकी तुमच्या किती बायका आहेत कोण ज्ञाने, बाप म्हणाला.

“म्हणजे मी फाय वाटेक ते म्हणजे आणि आपण सुद्धा खरे वाटल्यास विश्वास ठेवा. मी जेव्हा विद्रोहांत होतो तेव्हा एका

मोठ्या अधिकाऱ्याच्या मुलीला विद्रोहांच्या हातून बाचवून मी तिच्याशी लग्न केले होते. पुढे एका वर्षाने जेव्हा त्या शहरावर हल्ला झाला तेव्हा आम्ही एकमेकापासून दूर झालो. दोघांनीही पुन्हा लग्न न करण्याची प्रतिज्ञा केली आहे आणि मी खरोखरीच पुन्हा लग्न केले नाही. त्यावेळी आमच्याजवळ दोन सुंदर जोड आरसे होते. त्यावर बदकांनी चित्रे होती. एकावर मराचे आणि एकावर मादीचे. हा पहा माझा आरसा. हा मी सतत माझ्या जवळ ठेवितो.” असे सांगून हून आपला आरसा फेगला दाखविला.

फेगनेही आपल्या जवळील आरसा काढून त्याला जोडून पाहिला. दोन्ही आरसे मिळाले आणि य़ेने विद्योगाच्या वेळी सांगितल्याप्रमाणे दोघांचे पुनर्मिलन झाले.

फानच्या बंशांत ते आरसे किती तरी पिढ्यांपर्यंत जपून ठेविले होते.

[४]

चैंगेज खानाच्या बंशांत एक स्वाज होता. कोणीहि बंशज मेला म्हणजे त्याला अस्ताई पर्वताच्या पायथ्याशी आणून पुरावयाचे. शंभर शंभर दिवसाच्या यात्रेच्या अंतरावर तरी ते असले तरीहि त्यांना तेथेच आणण्यांत येत असे. दुसरी गंमत म्हणजे शब नेत असतां बाहेत जो कोणी भेटत असे त्याला मारून टाकीत. त्यांच्या जवळ घोडे असले तरी त्यांना सुद्धा ते मारून टाकीत. एवढेच नाही तर त्या मेलेल्या खानाजवळ जे उच्चोत्तम घोडे असत त्यांनाहि त्यांच्या बरोबर परलोकांत पाठवीत. असेच मोन्य

खान जेव्हा मेला तेव्हा त्याच्या शवयात्रे समोर वीस हजार लोक आले. त्या सर्वांची त्याच कारणास्तव कत्तल करण्यांत आली. तारतरी लोक कधी एका जामी राहात नसत. थंडीच्या दिवसांत उष्ण देशांत आणि उन्हाळ्यांत थंड भागांत जाऊन राहात असत. त्यांची घरे फार हलकी तट्ट्याची किंवा बांबूच्या फागट्यांची असत. त्यांचा आकार गोक व गाडीवर पाऊन प्रवास करण्यासारखा असे. प्रवासांत हे लोक गाडीवरच स्वयेपाक करून राहात असत. प्रवासांत कधी पाऊस पडला तरी त्यांच्या बरोबर परलोकांत पाठवीत. असेच मोन्य

स्वयंपाकपाणी, बाजारहाद, परची व्यवस्था वगैरे कामें तारतरी स्त्रिया पहात. पुरुषांचें काम म्हणजे शिकार करणें आणि युद्ध करणें. त्यांच्या एका कुटुंबांत वीस पंचवीस माणसें सुद्धा असत. मुलें सर्वांची समजली जात. तारतरी लोक जितक्या बायकांचें पालन पोषण करूं शकत असत तितक्याशी लमें करीत त्या बाबतींत कसलाहि निर्वैध नसे.

तारतरी लोक सर्वेधराची उपासना करीत. सर्वेधर त्यांच्या शरीर व बुद्धीची वृद्धि करतो असा त्यांचा विश्वास असे. त्यांच्या

घरांत देवांची पूजा करीत व जेवण्यापूर्वी नैवेद्यहि दाखवीत.

हे लोक फार साहसी आणि दूर खरेच. सर्व तऱ्हेचे कष्ट सहन करण्याची नेहमी त्यांची तयारी असे. ते घोळ्यावरून उतरल्या शिवाय खाण्याविण्यावांचून सतत दोनतीन दिवस युद्ध करीत. युद्ध करतां करतां रणभूमीवरून पळून जाणें तें नियमानीत नाहीत. कारण पळतां पळतां पाठीमागे बळून ते शत्रूला मारीत असत.

युद्धास निघाल्यावर ते आपल्याबरोबर कधी रस्द घेऊन जात नसत. ज्या ठिकाणी जें मिळेल त्यावरच ते भागवीत आणि कोठे कांहींच मिळाले नाही तर आपल्या घोळांच्या घमण्या कापून त्यांतील रक्त पिऊन वेळ मारून नेत. घोडे, उंट, बैल, मायी, शेळ्या भेंक्या घानाच ते आपली मुख्य संपत्ति मानीत.

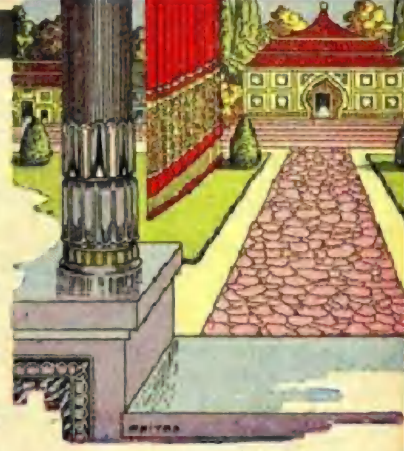
त्या लोकांतील कांहीं रीति फार विचित्र वाटतात. एक परंपरा अशी आहे की जर एका कुटुंबातील मुलगी आणि दुसऱ्या कुटुंबातील मुलगा एका दिवशी मरत असतील तर त्या दोघांच्या वात्स्याचा ते शाश्वत पद्धतीने विवाह करीत असत.

त्या निमित्त ते जेवणावळी वगैरे सुद्धा देत असत. दोघे ज्याही मिळून त्या दोन्ही मृत देहावर समाधि बांधीत असत आणि त्यांचे हे संपंध किती तरी पिढ्यापर्यंत चालत असेत.

कात्याकडील मार्गावर बळ्या खानाचे ठिकठिकाणी पडाव आहेत. 'चगन नोर' ह्या ठिकाणी त्यांचा एक फार सुंदर असा राजवाडा आहे. ह्या ठिकाणी बऱ्याच नयां अमुन जागोजागी सुंदरशीं तळीं आहेत. त्या तळ्यांतून हंस व इतर तऱ्हेचे पक्षी आहेत. फार रमणीय आहे हें ठिकाण.

'शाना तु' नगरांत असाच एक राजवाडा आहे. तो कुबिलाय खानानें बनविला. हा संगमरवराचा असून त्यांत रंगारंगाचे किमती दगड बसविले आहेत. फार सोमिवंत आहे हा राजवाडा. ह्याच्या पाठीमागच्या बाजूस एक मोठी बाग आहे. त्या बागेत एक बांधूचे घर केलेले आहे. त्याचें विशेष म्हणजे तें घर मोडून पुन्हा करतां येतें.

जून, जुलाई आणि ऑगस्ट ह्या महिन्यांत त्या भागांत उन्हाळा असल्यामुळे वडा खान तेथेंच म्हणजे शाना तु नगरामध्ये येऊन राहातो.

ज्योतिष्यांनीं २५ ऑगस्ट हा दिवस खानाच्या प्रयाणासाठीं उत्तम आहे असे सांगितल्यावरून तो दरवर्षी त्याच दिवशी तेथून प्रयाण करतो. तो निघण्यापूर्वी तेथील तें बांधूचें घर काढून ठेववितो.

अंगावर कोठेहि डाग नसलेले पांढरे शुभ्र घोडे ते लोक पवित्र मानतात. असे स्वच्छ पांढरे घोडे बळ्या खानाजवळ पुष्कळ होते. त्यांत वडा हज्जार तर पोल्याच होत्या.

कुबिलाय खानाच्या पदरी तिबेट व काश्मिरांतील कांहीं मांत्रिक-तांत्रिक होते

Fullscreen

127

50

/ 92

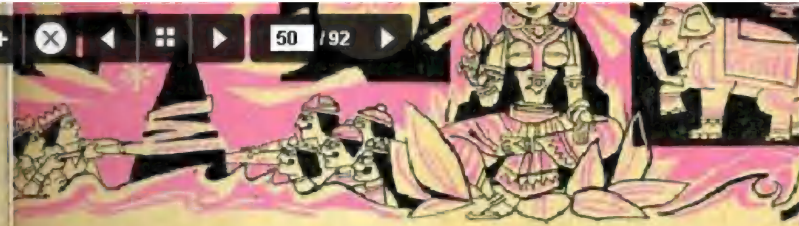
आणि असे सांगतात की तंत्रिक लोक आपल्या तंत्रशक्तीने स्वानाच्या अंगावर पावसाचा शेंबडि पडू देत नसत. हे लोक आपल्या अंगावर मरम लावीत आणि उवांना जबरदस्तीने मारीत अशांची मर्दा घेऊन जाऊन देवी देवतांची पूजा करीत असत.

त्याच्या पदरी असलेल्या मांत्रिकांना "मिस्त्रु" म्हणत असत. हे मांत्रिक बडे स्वानाचा चमत्कार करून दाखवीत असत. बडा स्वान एका उंच आसनावर जेवावयास बसत असे. त्याच्या जीरेगापासून धोव्या अंतरावर जमिनीवर दूध, मध व इतर पेयांचे पेंढे मरून ठेवले जात असत. हे 'मिस्त्रु' आपल्या मंत्रबलाने ते पेंढे कोणीहि उचलल्या शिवाय स्वानाच्या पानाशी गेलेले दाखवीत असत. असले चमत्कार ते दहा हजार लोकांसमोर सुद्धा करून दाखवीत.

मार्कोपोलो म्हणतो की हे सर्व खरे असून त्याने ते प्रत्यक्ष पाहिले आहे.

'मिस्त्रु' लोक सणावारी स्वानाच्या मदतीने फार मोठा उत्सव करीत. शिवाय आपापल्या योग्यतेप्रमाणे लग्नांही करीत.

कुविल्याय स्वानाकडे आणखी एक तऱ्हेचे संन्याशी असत. त्यांना 'सियेन-सिंग' म्हणत. हे लोक मुंडण करीत, निवशा रंगाची वस्त्रे सखे धारण करीत. फक्त तांदुळाची केळी पिऊन राहात. चढाईवर निजत आणि प्रसन्नवाचे कटाक्षाने पाहून करीत असत. ह्याच्या आराध्य देवतांची नावे सर्व स्त्री देवतांचीच असत ह्यावरून असे वाटते की हे शक्ति पूजक असले पाहिजेत. ह्या लोकांविषयी मार्कोपोलोला नेहमी कौतुक वाटे. तो म्हणून इतक्या कडक प्रताने जीवन घालविणारे लोक पृथ्वीच्या पाठीवर विरळाच असतील. (पुढे चालू)

समुद्रमंथन

ब्रह्मदेव हा कर्ता सगळ्या पृथ्वीचा अन् विश्वाचा ।
आजोबांचा आजोबा तो आहे आपुल्या सर्वांचा ॥

त्याचा मुलगा कश्यप होता,
तथा बायका होत्या दोन ।
मोटि अदिति अन् दिती धाकटी
होत्या सगळ्या वहिणी दोन ॥

मांव मिळाले देव म्हणोनी
मुलांस जगती मोठीच्या ।
दिती धाकटी, दैत्य म्हणोनी
मांव मिळाले मुलां तिच्या ॥

देव रुपाने होते सुंदर
परंतु होते दैत्य कुरूप ।
सरस्वतीची अन् लक्ष्मीची
रुपा सुरावर होती खूप ॥

दैत्य बली, पण होते उर्मट
आततायि अन् घमंडखोर ।
करित वीर ते देवांशी पण
देव मनाचे होते घोर ॥

भांडण भावंडांचे होई
होर ताप पण भावांना—
दोष कुणाला दावा आतां
देवांना की असुरांना ॥

समजाउन पण त्यांनी पाहिले,
भांडे नका रे बाळांनो !
हीच भांडणे कुळ नाशाला
कारण होतिल बाळांनो !

नाहि ऐकिले परंतु त्यांनी
वीर वाढले अधिकाधिक
करून वेतले वाटे, झाले
ते जे होते नैसर्गिक ॥

Fullscreen

- + 127

54 / 92

गजंत करुनी दैत्य म्हणाले-
“सांगतोस इंद्रा कोणा?
तुझे काय रे आतां येथें?
जेणारा तूं कोण कुणा?”

“अमरावति ही आहे अमुची
सानुयायि तूं बलिचा दास।
आजपासुनी पाहूं आम्ही
तोच गिळावा रे तूं घास ॥

सोड तुझा हा तोरा अन् तूं
चाकरि कर बलिराजाची।
आजोवांसुन त्याच्या कांहीं
करण्या माहा कोणाची ॥”

करूं लागला इंद्र खुशामद-
“भावांभावांचें का वैर?
माही आई तुझी मावशी
म्हटलें मी का कांही वैर?”

“झालें गेलें होउनि गेलें
राहूं खेळी मेळीनें।

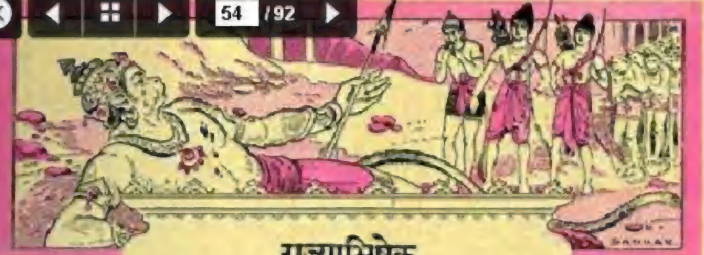
कधीं इथें तर कधि पाताळीं
राहूं पाळी पाळीनें ॥”

सोड सोड बोळुनि इन्द्रानें
खूप फेंकविलें असुरांना।
नाहीं कळलें, मनांत त्याच्या
खरें काय होतें त्यांना ॥

इंद्र निसटला हातावरती
तुरी देउनी असुरांच्या।
देव निसटले धूळ फेंकुनी
डोळ्यामध्ये असुरांच्या ॥

फळा हरपली स्वर्गाची अन्
क्षणांत झालें तें ओसाड।
चमत्कार तो नाही उरलें
नंदनघनांत एकहि शाड ॥

खचला खारा असुरांचा तें
दृश्य भयंकर पाहुनि धीर।
स्वर्गाचीं मुखस्वप्ने सोडुनि
सर्व पळाले राक्षसवीर ॥

राज्याभिषेक

ब्राह्मीनें सुग्रीवाचें राज्य घेतलें आणि त्याची बायकोहि पळवून नेली. त्यामुळें सुग्रीव चिंतित झाला. तो मारुतीला बरोबर घेऊन राम लक्ष्मण मदत करतील का म्हणून विचारण्यास त्यांच्याकडे गेला. किष्किबा पर्वतावरच त्यांची भेट झाली. तेथें सुग्रीवानें पाहिलें कीं रामाचा बाण सात झाडांना पार करून जातो. तेव्हां त्याला विश्वास वाटला.

सुग्रीव रामलक्ष्मणांबरोबर किष्किबानगरींत आला. त्यानें वालीला युद्धाला बोलाविलें. सुग्रीवाची हांक ऐकतांच वाली युद्धास निघाला. पण तारानें त्याला अडविलें. म्हणाली- “हास्त्वानंतर पुन्हां तो युद्धाला बोलावीत आहे तेव्हां स्वांत कांहीं तरी काळोबेरें स्वास आहे. तुम्हीं मंत्र्यांचा विचार घेतल्याशिवाय जाऊ नका.” पण वाली का कोणाला दाद देणार ! तो तसाच युद्धाला गेला.

दोषांचें युद्ध सुरू झालें. बराच वेळ ते दोघे लढत राहिले. शेवटीं वालीनें एक असा बाण सुग्रीवावर सोडला कीं घाबाळ होऊन तो खाली पडला. हनुमाननें रामाला त्याच्या वचनाची आठवण करून दिली. रामानें वालीवर एक बाण सोडला. बाण लागल्यानें वालीला मूर्च्छा आली. पण थोड्याच वेळांत तो सावध झाला आणि स्थानें तो बाण उचलून पाहिला. त्यावर रामाची मुद्रा ओळखून तो रामाला म्हणाला-“रामा, असा तऱ्हेनें मारण्यांत अयर्ष्य नाही काय !” त्यावर राम म्हणाला-“पशूवत प्राण्याला तसें मारण्यांत शुद्धीच अयर्ष्य नाही आणि दुसऱ्याची बायको पळवून जाणून तिला आपली बायको म्हणणें हें मनुष्यत्वाला साजें से काम नव्हे.”

एवढें होईतो वालीचा अंतकाळ जवळ येऊन ठेपला. त्यानें आपला मुलागा अंगद

सौ. गंगादेवी अग्रटे

शोभून काढण्यासाठी हनुमानाने हवेंत उड्डाण केले आणि समुद्र ओलांडून लंकेला गेला. हनुमानाने सर्व लंकापुरी हुंदाळून पाहिली पण त्यांत त्याला सीता कोठेच दिसली नाही. तो एका उंच झाडावर बसून विचार करीत होता की सीता कोठे दिसेल? तो मनांत म्हणाला—“काय मूर्ख आहे रावण! इतके सुंदर वाडे, शोभीवंत उद्याने, उत्तमोत्तम फळा कुळांच्या बागा आणि हे वैभव रावण आपल्या दृष्टीपणामुळे नष्ट करून टाकणार आहे. रामाच्या शक्तीची त्याला कल्पना नाही.”

थोडा वेळ विभ्रंति घेतल्यानंतर हनुमान पुन्हा उठला आणि सीतेला शोधू लागला. त्याने नदी घाट पाहिले. उद्यानांत फिरून पाहिले. रावणाच्या बंदीशाळेत डोकावून पाहिले. पण त्याला कोठेही सीता दिसली नाही. त्याने चेतांना सीतेला दाखविण्यासाठी रामाची अंगठी आणली होती. ती पाहून त्याला फार वाईट वाटत होते. शेवटी आतां लंके भोंवती पुन्हा एकदां चकर मारून जायें असा विचार करून निघाला. थोड्या वेळाने त्याला एक सुंदर बाग दिसली. ती पाहून त्याला रावणाच्या वैभवाने आणि त्याच्या आबडी-हीशीचे कौतुक वाटले. त्या बागेत

एका झाडाखाली सीता बसली होती. तिच्या भोवती बसून राक्षशीणी पाहारा देत होत्या. रावणाने सीतेला अशोक वाटिकेत ठेविले होते. तो रोज येई आणि आपल्याशी विवाह करण्यासाठी तिला विचारी. ही गोष्ट तिच्या इतकी असख शाळी की जिवंत राहण्यापेक्षा गेलेलं बरं असेंच तिला वाई लागलं. परंतु राम केव्हांना केव्हां तरी येऊन आपली सुटका करतील ह्या भासेवर ती जगली होती.

हनुमान सीतेला खूप पटवून चावी ह्या विचारांत होता. इतक्यांत दोघां मधाला चांच्या बरोबर रावण सीतेकडे येत असलेला त्याला दिसला. तो झाडावरच लपून बसला आणि रावणाच्या सर्व हालचाली बारकाईने पाहू लागला.

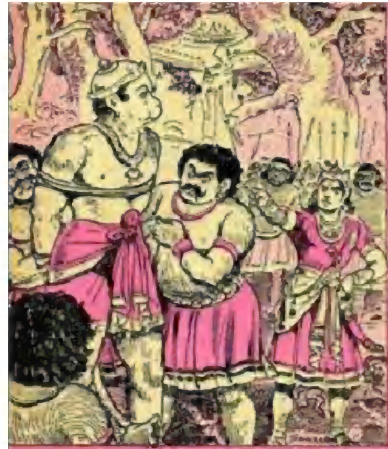
रावण सीतेला म्हणाला—“वेळ्या मुली! किती दिवस अशी रडत बसलीस. अग तो राम का आतां तुला सोडविण्यास येणार आहे? विसर त्याला. मी वध तुला सर्व तऱ्हेचे सुख देतां. तूं माझ्याशी लग्न कर आणि मग पाहा.

रावणाचे अशा तऱ्हेचे बोलणे ऐकून सीतेला फार राग आला. त्याने आपल्या मनाशी निश्चय केला की ह्या पर्मेदखोराची एकदां खोड मोडली पाहिजे.

रावणाचे ते अभद्र शब्द ऐकून सीता चिडली. म्हणाली—“माझा तुला शाप आहे.” सीतेच्या पातित्यामुळे सरोवरच तिच्या बाणीने सारे अंग गरम झाले आणि तो पावरून निघून गेला.

नंतर हनुमान इकूंच खाली उतरला आणि सीतेजवळ जाऊन त्याने मी रामाचा दूत आहे असे सांगितले आणि म्हणाला—“आपल्या विरहामुळे रामचंद्र अगदी दुःखी कधी आहेत.” सीतेला त्याच्या बोलण्यावर विश्वास बसला नाही. तेव्हा हनुमानाने रामाची अंगठी तिला दाखविली. आपले

“असे असेल तर त्यांना माझी हकीगत कळव. पण त्यांना माझ्यामुळे दुःख होणार नाही ना !”

सीतेचा निरोप घेऊन तो जाण्यास निघाला. जातांना आपल्या आगमनाची बातमी रावणाच्या कानावर पालारी असे त्याला वाटले. त्याचा राग वाढत चालू लागला होता. त्याने आपला हा राग अशोक वाटिकेवर काढला. ज्या बागेतील एक फूल सुद्धा तोडण्याची मंडोदरीची इच्छा नव्हती त्या मनमोहक उषानाचा मारुतीने अक्षरशः नाश केला.

नांव सांगितले. वाली सुग्रीवाच्या युद्धाची इफीगत सांगितली. सुग्रीव आणि रामाच्या मैत्रीचे वर्णन केले आणि म्हणाला—“मी रामचंद्राच्या आज्ञेवरून येथे आलो आहे. लवकरच ते लंकापुरीत येतील आणि रावणाचा वध करून सुटका करतील.”

“माझी चेष्टा चालविली आहे रावणाच्या मायावी राक्षसांनी ! की हे सारे स्वप्न आहे !” सीता आपल्याशीच म्हणाली.

“छात शंका करण्याचे कारण नाही. खरोखरच मी रामाचा दूत आहे. त्याच्या कडूनच आलो आहे.” मारुतीने विश्वास दिला.

शंकुवर्ण नांवाच्या वाटिका रक्षकाने रावणाला कळविताना त्याने मारुतीला पकडण्यासाठी त्याने आपल्या सैन्याची एक तुकडी पाठविली. मारुतीने राक्षसांना मारले. त्यानंतर अक्षवरोबर पांच सेनापति आले. त्यांनाही त्याने मारून टाकले. थोडक्याने ऐकणारे हे माकड नव्हे असे वाटून रावणाने युवराज इंद्रजित बाला पाठविले. मारुतीने त्याच्याशी सुद्धा युद्ध केले, पण बोळवा घेऊन आपल्याला पकडवून घेतले, कारण त्याला रावणाला पाहावयाचे होते.

रावणाला मारुतीची हिंमत्त पाहून एका-जुनी आठवण झाली. रावणाने शंकराची भक्ति करून बर मागून घेतला होता. ते पार्वती आणि नंदीला न आवडून त्यांनी शाप दिला होता. तोच शाप हा असावा असे त्याला वाटले. त्याने मारुतीला आपल्या समोर आणण्यास सांगितले व विभीषणाकडि बोळावणे पाठविले.

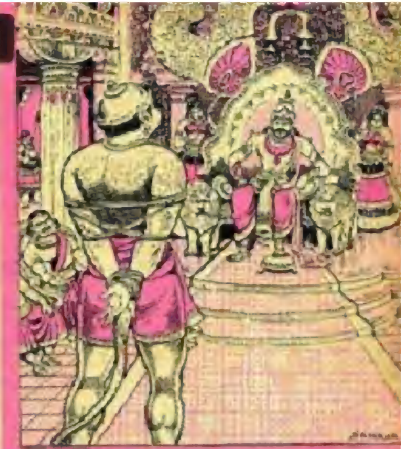
रावणाने मारुतीला विचारले कोण तू ?
“मी हनुमान—वायुदेव आणि अंजनीचा पुत्र आणि रामाचा दूत आहे. ऐक त्यांचा निरोप.”

रामाचे नांव ऐकताच रावण खवळला आणि म्हणाला—“मारुत टाका द्या माकडाला.”

“दादा, किती शाले तर तो दूत म्हणून आला आहे. त्याला शिक्षा करणे अन्यायाचे आहे. त्याने आणलेला निरोप तरी ऐक ! मग काय करावयाचे तें बघ.”

विभीषणाचे म्हणणे मान्य करून रावणाने मारुतीला रामाचा निरोप सांगण्याची आज्ञा दिली.

“रामचंद्रांनी सांगितले आहे की त्रिभुव-नांत कोठेहि स्वरक्षणासाठी धांवलास, प्रत्यक्ष शंकराची मदत मिळविलीस तरी माझे बाण

तुला लवकरच यमलोकांत पाठविणार आहेत.” मारुतीने निरोप सांगितला.

“अस्त ! माझ्या राजाच्या समोर आज-पर्यंत कोणी दिवू शकले नाही. सर्व त्रिभुवन माझ्या आधीन आहे. इतकेच नव्हे तर मी कुबेराकडून त्याचे पुण्यक विमानसुद्धा आपल्या ताब्यांत घेतले आहे. तो राम ? तो मर्त्य लोकांतील एक साधा माणूस ! तो काय मला मारतो ?” रावण कुतिसत हास्य करून म्हणाला.

“एवढा पराक्रमी आहेस मग सीतेला कापटाने पळवून कां आणलेस ?” मारुतीने विचारले.

साक्षात् विष्णू आहेत विष्णू ही सारी तुझे दिवस भरल्याचीच लक्षणे आहेत.”

क्रोधाने रावणाचे सर्व अंग बर बर कापू लागले—“त्याला खरे म्हणजे मारूनच टाकले पाहिजे. पण केवळ हा दूत म्हणून आला आहे म्हणून त्याच्या शेपटीलाच आग लावून सोडून द्या.” मारुतीच्या शेपटीला चिन्हा बांधून ती पेटवण्यात आली.

“ए माफ्दा, जा आपल्या रामाला जाऊन सांग की मी तुशी बायको पळवून आणली आहे. तुला अपमान आहे असे जर तुला वाटत असेल तर आणि जर तलवार हातांत धरता येत असेल तर माझ्याशी युद्ध करून ते आपल्या बायकोला सोडवून.” रावण ऐंटीत म्हणाला.

मारुती निवून गेल्यावर विभीषणाने त्याला समजावण्याचा प्रयत्न केला. त्यावर रावणाने उलट त्यालाच हद्दपारीची शिक्षा दिली.

मारुतीने जातां जातां सारी लंकाच घेऊन दिली.

मारुती लंकेहून परत येईपर्यंत राम लक्ष्मण आणि सुग्रीव त्याच्या सर्व सैन्यासह समुद्र किनाऱ्याला येऊन बसला होता.

मारुतीला पाहताच त्यांना हर्ष झाला.

“माझ्या बाणांना शत्रुपर्यंत पोहोचण्याला फक्त हा एकदा समुद्रच आड आहे. तोहि पार झाला की झालेच समज आपले काम.”

मारुती किनाऱ्यावर येऊन पोहोचतो न पोहोचतो तोच त्याला विभीषणहि येतांना दिसला. त्याला ओळखून तो रामाला म्हणाला—“हा रावणाचा भाऊ आहे. त्याने त्याला आपल्या राज्यातून हद्दपार केल्यामुळे इकडे येत आहे.”

रामाने त्याच्या स्वागतासाठी लक्ष्मणाला धोळ्याच वेळांत नल नील दोघां वानरांना पाठविले. पण सुग्रीवाला त्याच्याविषयी संशय घेऊन रामा समोर आला आणि म्हणाला हे

आला. त्याला राक्षसांच्या मायेचा अनुभव होता. परंतु मारुतीने सांगितले की तसे भिण्याचे कारण नाही. लंकेतच तो आपल्या भावाला समजावून सांगत होता. त्याला आपल्या भावाचे काम मुळीच आवडले नाही. रामाने विभीषणाकडून लंकेची सारी माहिती काढून घेतली व समुद्रावर सेतु बांधण्यासाठी आपल्या सैन्याला आज्ञा दिली. त्या सर्वांना सेतु बांधला आणि राम सर्व सैन्यासह लंकेत जाऊन पोहोचला.

धोळ्याच वेळांत नल नील दोघां वानरांना घेऊन रामा समोर आला आणि म्हणाला हे

Fullscreen

127

62 / 92

लवकरच युद्ध सुरू झाले. राक्षस सैन्यातील मोठमोठे वीर पडले. कुंभकर्ण पडला. तेव्हा रावणाच्या मंत्र्यांनी त्याला पुन्हा सुचविले की त्याने कन्या बोलाने सीतेला परत करावे. परंतु रावणाचे डोळे अजून मुद्रां उघडले नव्हते.

रावणाने आपल्या विभूजिद्धा नांवाच्या कारागिराला राम लक्ष्मणाचे मुलोटो करून आणण्यास सांगितले आणि तो सीतेकडे गेला. म्हणाला—“अजून तरी आपला दड सोड. राम लक्ष्मण युद्धांत मारले गेले आता तुला सोडवायला कोण येणार ?”

सीतेचा त्या बोरण्यावर विश्वास बसला नाही. पण तेवढ्यांतच त्या कारागिराने राम लक्ष्मणाचे मुलोटो आणून रावणाला दाखविले. ते पाहून सीता मूर्छित झाली. थोड्या वेळाने गुळीवर आल्यावर ती दुःख करीत म्हणाली—“ज्या तत्त्वारीने रामाचे शिर उडाले ती तलवार माझ्या मानेवर पण पडू दे.” “बस ओरडत. इंद्रजिताने त्या दोघांना कधीच मारून टाकले आहे.” रावण हे सांगत असताच एक राक्षस धांवत येऊन म्हणाला—“महाराज इंद्रजिताला लक्ष्मणाने मारून टाकले.”

“आं! हे काय वर्तमान तू आणले आहेस !” असे म्हणत रावण मूर्छित-सा झाला. तितक्यांतच आणखी एका हुताने येऊन सांगितले की रामाच्या सेनेने आपल्या सैन्याचा नाश आरंभिला आहे.

रावणाचा क्रोध अनावर झाला. तो सीतेला मारण्यासाठी धांवला पण अबळेवर राक्ष उचलणे पाप आहे, पराक्रमाचा अपमान आहे. असे सांगून राक्षसांनी त्याला अडविले. शेवटी तो चिडला आणि आता जाऊन त्या दोघांना मारून टाकतो म्हणून रथात बसून समरांगणी गेला.

राम रावणाचे युद्ध सुरू झाले. दोघे परस्परांवर बाणांचा वर्षाव करीत होते. रावण रथात होता आणि राम जमिनीवर. रावणाला ते बरे वाटले नाही. म्हणून त्याने आपल्या मातलीला सांगून एक रथ त्याच्यासाठी पाठवून दिला. रामाने त्या रथात बसून रावणावर प्रक्षाल सोडले. ते सरळ रावणाला लागले आणि परत आले. रावण पडला आणि युद्ध संपले.

रामाने विभीषणाला लंकेचे राज्य दिले. तो रावणाची निरवानिख करीत होता. रामाची आज्ञा ऐकून लक्ष्मण अवाक्य वचवांत त्याला कोणी तरी सीता येत उभा राहिला. त्याचे मन जणुं बधिर झाले.

शरण आलेले आहेत. परंतु विभीषणाने त्यांना ओळखले व रामाला सांगितले की ते दोघे रावणाचे विश्वासू सेवक मुक व शरण आहेत. ते हेरगिरी करण्यासाठी आले आहेत. त्यांना शिक्षा झालेलीच बरी.

रामाने विचार केला आता तर युद्ध न्हाक्याचेच आहे. मग आतांच हांना मारण्याची काय जरूर ! त्याने त्यांना सर्व वानर सैन्यांत फिरविले आणि त्यांच्याच करवी रावणाला कळविले की तू विनाकारण हे युद्ध ओढवून घेत आहेस.

असल्याचे सांगितले. रामाने विभीषणाला सांगून सीतेला धांवण्यासाठी निरोप पाठविला. म्हणाला—“इतके दिवस रावणाकडे राहिल्यानंतर इकडे येणे म्हणजे कुळाचा दूषण आहे.”

सीतेने रामाची बाणी ऐकली. तिला फार वाईट वाटले. ती लक्ष्मणाला म्हणाली—“भाऊजी, विता रवा आणि त्यात प्रवेश करण्याची अज्ञापण माझ्यासाठी मागून आणा.”

रामाची आज्ञा ऐकून लक्ष्मण अवाक्य वचवांत त्याला कोणी तरी सीता येत उभा राहिला. त्याचे मन जणुं बधिर झाले.

सांदेवा

सांदेवा

Fullscreen

127

+

64 / 92

तो मास्तीला म्हणाला—“हनुमाना, तूला शक्य झाले तर तूंच कर ते काम.”

“असे का म्हणता. हाच एक मार्ग आहे काय?” मारुतीने विचारले.

“आपली इच्छा वा विचार आपल्या पुरते. वडील मावाच्या आज्ञेचे पालन करणे माझे कर्तव्य आहे.” लक्ष्मण म्हणाला.

चिंता तयार झाली. अग्नि प्रखळित झाला. सीतेने निर्विकार मनाने अग्नि प्रवेश केला.

केवढे घैर्य, ज्या प्रमाणे एकादा राजहंस सहज गतीने सरोवरात खिरतो त्या प्रमाणेच, तितक्या सहज रीतीने सीतेला अग्नीत प्रवेश करतांना पाहून रामाच्या मनाला किंचित पक्षा नसला. तो आवेशाने तिला “थांब, थांब.” म्हणून म्हणाला. सीता थांबली नाही. तो अग्नि प्रवेश पाहून प्रत्यक्ष रामाला

सुद्धा आश्चर्य वाटले. कारण अग्नि देवाने सीतेला वाचविले होते. अग्नीत जळून भस्म होण्याऐवजी सीता त्रास्तच तेजस्वी दितू लागली. तिच्या तेजाने सारी लंकापुरी चमकली.

त्यानंतर अग्निदेव प्रकट झाला आणि रामाला म्हणाला—“ही अग्नि आणि निष्कलंक आहे. ही लक्ष्मी आहे. पवित्र आहे.”

“त्याची मला खात्री होतीच. वण धाची साक्ष साऱ्या जगाला पटावी म्हणून मला कठोर होणे भाग पडले.” राम म्हणाला.

त्याच ठिकाणी अग्निदेवाने राम व सीता खांचा राज्याभिषेक केला. त्या वेळी स्वर्गातून इंद्रादि देवांनी त्यांच्यावर पुष्पवृष्टि केली.

प्रसिद्ध ऐतिहासिक स्थळे :

खिद्रापूर येथील कोपेश्वराचे देवालय

[लेखक :—श्री. पुरुषोत्तम अनंत कुलकर्णी, खिद्रापूरकर]

कोल्हापूर जिल्ह्यात कोल्हापूर शहरापासून ४० मैलावर कृष्णा नदीच्या कांठी खिद्रापूर हे गांव आहे. या जिल्ह्यातले हे प्रसिद्ध तीर्थक्षेत्र आहे. या गांवी दोन अतिप्राचीन व सुंदर देवालये आहेत. त्यांतील मोठे देवालय कोपेश्वराचे [श्री संकराचे] असून दुसरे छोटे देवालय म्हणजे जैनांची वस्ती आहे.

कोपेश्वराचे देवालय हे विमान पद्धतिच्या वास्तुशास्त्राचा सर्वोत्कृष्ट नमुना आहे. ओरिसा प्रांतातील कौनार्क देऊळ या मंदिरासारखे आहे.

हे देऊळ १०४ फूट लांब, ६५ फूट रुंद व ५३ फूट उंच आहे. व त्याची रचना दक्षिण हिंदुस्थानांतील दगडी रथाप्रमाणे असून चारीबाजूंना चार एकसारखे दगडी प्रचंड दरवाजे आहेत. मंदिराची रचना काळ्या दगडाची असून मूळ गामाच्यानच्यो कोपेश्वर व कोपेश्वर यांची दोन छिमे आहेत. या गामाच्यापुढे उंची खोदीव काम केलेले एकापुढे एक असे दोन चौक असलेले समामंडप आहेत. आंतील चौकास १२ व बाहेरील चौकास २० असे नक्षीदार दगडी खांब आहेत. मंदिरापुढे पूर्वीचे आच्छादन नाहीसे झालेला बर्तुळाकार ‘स्वर्ग मंडप’ नांवाचा मंडप आहे. या मंडपाच्या मंदिराचा खालचा थर सुरेख खोदीव नक्षीकामाचा असून, दुसरा खोदीव १०० इत्तींचा आहे. हत्तींवर हिंदूंच्या देव-देवता खोदलेल्या आहेत. देवळाच्या मध्यभागी रामायणातील प्रसंग व स्वर्गीय अद्भुततम पोषाख केलेल्या अप्सरा आणि भारतीय नृत्यपद्धति खोदलेल्या आहेत.

हे देऊळ यादव राजा दुसरा सिध्द यांनी १२ व्या शतकांत बांधले असावे. मंदिराजवळ तसा एक शिलालेख आहे. दुर्दैवाने मुसलमानी अमदानांत या देवाल्याचा विध्वंस झालेला आहे. परंतु प्राचीन पद्धतीच्या भारतीय शिल्पकलेचा तो नमुना पाहून मति गुंग होते.

मुखं

एका गांवांत एक शेतकरी राहात असे, त्याला सात मुलगे होते. बडील असेपर्यंत ते कधी आपले गांव सोडून गेले नाहीत. बडिलाच्या मागून ते सर्व स्वतंत्र झाले, तरी सर्व मिळून राहात असत.

एकदा शेतार कांहीं काम नसल्यामुळे ते सर्व फिरावयास निघाले. नवीन नवीन गावे पासून त्यांना फार मजा वाटली. शेवटी रात्री अंधार पडल्यावर ते परीं येण्यास निघाले. रातेंत त्यांना एक विहीर लागली. तेथे ते कांहीं वेळ बसले आणि पुढे जाण्यासाठी उठले.

एकाळी शंकरा आली की आपण सर्वजण बरोबर आहो की नाही ! प्रत्येकाने आपल्याला सोडून सहाजणांना मोजले. नंतर एकजण कमी होता म्हणून प्रत्येकाने विहिरीत डोकावून पाहिले. सर्वांना आपापली सावली दिसली आणि त्यांना वाटले सातवा विहिरीत पडला असावा. त्याला घेतल्याशिवाय पुढे जायचे नाही अणा निश्चय करून ते त्याला काढण्याच्या प्रयत्नाला लागले.

मोठ्या भावाने विहिरीच्या कट्याला हात पकडला आणि रुटकला. दुसऱ्याने त्याच्या पायाला पकडले आणि तो खोबकळू लागला. असे एक दुसऱ्याचे पाय धरून सर्व विहिरीत रुटू लागले. पण बघून सहन न झाल्याने

मोठ्याचा हात सुटला आणि सर्व विहिरीत पडले. पण पडतांझणीच त्यांनी परस्परांना पकडले व खोरडले—“सांपडला रे सांपडला.”

सुदैवाने विहिरीचे पाणी खोल नसल्याने ते बुडले नाहीत. विहिरीत उतरतांना त्यांनी आपल्या दोघ्या काढून एके टिकाणी ठेवल्या होत्या. त्या सात होत्या. त्या मोठ्यावर त्यांना समजले की आपल्यापैकी कोणीहि कमी झालेला नव्हता.

गालिवरच्या सफरी

ज्योपुस्क नी वक्याचे वैयक्तिक साज होण्यापूर्वीच मी बंदराला गिरलो व सर्व भौकांचे तोंडर कडून फेकून दिले.

जेव्हातून याक्यावर बाणांनी बुडि झाली, त्याचे बाण सहास असले तरी ते सुई असावे बोचत होते.

त्याच्या त्या अकड्यादार बाणांनी डोळा धिळा कुट्ट मचे म्हणून मी कोळ्यावर जाण्या चढविला.

ज्योपुस्क नी दमतीक पक्षस जहाजे फेडून मी लिक्लिपुटकडे निघलो.

लिक्लिपुटच्या किनाऱ्यावर पोहोचण्यापूर्वी मी वक्या काढून शिवांत ठेविल्या. किनाऱ्यावर रावा, वैयक्त आणि हजारो लोक माझी प्रतीक्षा करीत होते. मी किनाऱ्यावर पोहोचताच 'लिक्लिपुटच्या राजाना जय' अशी व काना ज्योपुस्क नीचे झगजगाय.

राजाने माझ्या देवेने कोणुका काढून मला सर्वात बहुमाल्याची 'मार्शॉट' पदवी देऊन माझा सत्कार केला.

राजाने मला दुर्गा आता दिली की मंषि मिळाल्यास ज्योपुट्यांची आणखी काही माहिती आज, राज्याची इज्जत अक्षरिनीत असते.

खिलिपुट राजा ज्योपुट्या राज्याच्या आपल्या मांडलीक राजा कसून पिके इच्छित होता. पण अचानक-हेने कोणाला बंधनांत ठेवणे मला पर्यंत नव्हते.

तीन आठवण्या मेतर ज्योपुट्या राजाने आपल्या काही दुर्ताना सहाजी बोसणी करण्यासाठी पाठविले. कारण पुढे बाळू देविणे त्या सोबतीना अगदी असक्य जाले होते. ही मंषि पाहून खिलिपुट्या राजाने आपल्या मनाप्रमाणे काही पाहून त्याची मेत्री संपारून केली.

मेतर ते सर्व लोक मला पाहूनवास आले. आणि मला पाहून मांडी व माझ्या अचाट कळीची त्यांनी मुण कडाने छति केली.

"आमच्या राजाने आमच्या राज्यास एकदा मेटर देण्याची आपल्याला विनंती केली आहे." त्यांनी राज्याच्या बलांने निर्बंध दिले. आं ते मान्य केले.

राजाच्या मंत्र्यांसमवेत पुष्कळांना मजले म्हणणे पडले. इतकेच नव्हे तर त्यांनी राजाकाहि समजा-आपल्याला प्रसन्न केला.

राजाच्या मंत्र्यांचा सजा एवढे पडला नाही. तो कोणाली काहीहि न बोलता मुकाळाने होयन

काही दिवसांनी मी खिलिपुट्या राजाची मेटर देऊन ज्योपुट्या निर्मंत्रणाविषयी समितिले व त्यांचे जाणाना-मांडी परवानगी मागितली. राज्याच्या भुंवचा चढत्या. माझ्याबद्दल त्यांच्या मनांत थोडा अनादर उत्पन्न जाण्याचा मास आला. तरी पण त्यांनी मला जज्ज्यास परवानगी दिली.

एके दिवशी अश्वराजींच्या सुमारास माझा मूक मित्र लपतछपत माझ्याकडे एक भुल बातळी सांगण्यासाठी आला.

तो म्हणाला-“आपल्यावर फार मोठे संकट येणार आहे. राजेशाहेबांच्या आज्ञेवर खूप दया आहे. त्यात आणि काही दुष्ट लोकांनी त्यांचे कान भरले की प्रथम अनुसूचितांक लोकांची भेट घेईल हा एक अपराध आहे. आणि त्यांचे नियंत्रण स्वीकारणे तर राजशेवत आहे. म्हणून त्या सर्वांनी मिलून आज्ञेबाबत प्रजा-दंड देण्याची विधा सुचविली, परंतु राजाने आपण केलेल्या कामगिरीचे स्मरण करून सुमती अंघवालची पिढा पुढे असे सांगितले आहे. हा सूचनेवरून केव्हाही आपले हांडे काढून टाकण्यात येईल.”

“मला शक्य होईल तेंपडे मी केले, हा पेठा जस्त मी कोही करू शकत नाही.” असे सांगून माझा मित्र निघून गेला.

पहाट होताना मी आपले कपडे एका नद्यातून धुवले आणि राजाकडे निरोप पाठविला की मी अलेफुलूला भेट आहे आणि निघून गेला.

निरक्षर हव्यासी

भोज राजाच्या घेली कधी कधी कांही निळवून देण्याचा प्रयत्न करीत. काळिदास अक्षरशून्य ब्राह्मण काळिदासाकडे येत. त्याच्या पायां पडत आणि राजाकडून आम्हाला दुसऱ्या दिवशी केशवसर्मा दरबारांत कांही दक्षिणा मिळवून घ्या म्हणून त्याच्या आला. तो आल्याबरोबर काळिदासाने पाठीस लागत. उठत त्याचे स्वागत केले.

एकदा केशव सर्मा नांवाचा एक ब्राह्मण काळिदासाच्या पाठीस लागला. म्हणाला- “माझ्या घरांत खायला अन्न नाही. मुलांची केविलवानी तोंडे बघत नाहीत. कांहीतरी करून मला राजाकडून इनाम मिळवून घ्या.”

“काय विद्या अभ्यास झाला आहे तुला ? काळिदासाने विचारले. पण तो कांहीच शिकलेला नव्हता. तो मग काय उत्तर देणार काळिदासला !

“ठीक आहे. मग उद्यां दरबारांत या आणि आल्याबरोबर नक्षत्रांची नावे घ्या करून आशीर्वादाचे कौतुक केले. त्याचा भयान. तेवढे केलेत तरी कांही तरी अर्थ न समजल्या कारणाने त्याने प्रथार्थ

श्री बा. मा. बागळे

मुद्देनें कालिदासाकडे पाहिले. त्याबरोबर कालिदासाने एक श्लोक म्हणून दाखविला.

“अथर्वी भवतु तेषु संदुरा
मन्दिरे वसतु ते पुनर्वसु
रेवती वसि कनिष्ठ सेवका
कुसिका तनय विक्रमोमल”

[तुझ्या अश्वशाला घोड्यांनी भरलेल्या असोत. तुझ्या घरांत सुवर्णाची इदि होवो. रेवतीपतिचा भाऊ जो श्रीकृष्ण त्याच्या कृपेनें तुला कृत्तिकातनय कुमारस्वामीवमाणें पराक्रमी पुत्राला लाभो.]

हा त्याचा अर्थ ऐकून राजाला आनंद झाला. त्यानें खुश होऊन केशवशर्माला बरेंच धन देऊन निरोप दिला.

मऊ पाहिले कीं कसें कोपरांनीं खणायला सुरवात करतात त्याचें एक उदाहरण पहा. थारा नगरीतील नागरिकांच्या तोंडून एकच गोष्ट ऐकूं येऊं लागली—“कालिदासाचा गुरू राजमार्गावर वसला आहे.” ही गोष्ट भोजराजाच्या कानांवर गेली. त्यानें कालिदासाला बोलावून विचारलें. म्हणाला—“असें ऐकिले आहे कीं आपले गुरू गांवांत आले आहेत. भेटून आलांतका त्यांना !”

कालिदास राजाचा प्रश्न ऐकून जरा विचारांत पडला. पण कांहीं तरी उत्तर तर दिलेंच पाहिजे होतें. म्हणाला—“मीहि ऐकिले आहे. जाणार आहे त्यांच्या भेटीला.”

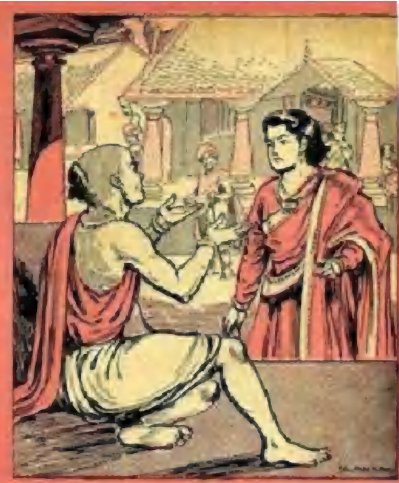
कालिदासाला खरोखरच त्या माणसाच्या शोषार्थ जाणें लागलें. त्याला गांठून कालिदासाने स्वप झाडलें. म्हणाला—“तुम्ही म्हणे कालिदासाचे गुरू आहांत म्हणून गुटलांत. समजा ही गोष्ट, कालिदासाला समजली तर तो काय करील माहीत आहे !”

तो डोंगी पावला. “माझा स्वात कांही दोष नाही. मी एक निरुपद्रवी ब्राह्मण

आहे. विष्णुशर्माच्या आश्रयाला असतो. उपजीविकेचें कांही साधन नसल्यामुळे पार संकटांत आहे मी. मला विष्णुशर्मानेंच हा उपदेश दिला. त्यानें सांगितलें असें केल्यानें तो कांही तरी इनाम देववील. मी मुद्दाम कांही केले नाहीं.” असें म्हणून त्यानें त्याचे पाय धरले.

विष्णुशर्मा कालिदासाचा द्वेष करीत असे. त्याचा अपमान करण्यासाठीच त्यानें ब्राह्मणाला तसें करण्यास सांगितलें होतें. कालिदासाने विचार केला, टीक आहे. आपण तरी आपला अपमान कां करून ध्यावा ? होऊं दे खा ब्राह्मणाचा फायदा. असा विचार करून तो ब्राह्मणाला म्हणाला—“राजाला समजलें आहे कीं कालिदासाचा गुरू आला आहे. तो जरूर तुला बोलावणें पाठवील. त्या वेळीं जर तूं तोंड उघडलेंस तर चांगलीच फबीती होईल आणि राजा कदाचित फांसावर मुद्दा चढवील. जर तुला कांही विचारलें तर तूं माझ्याकडे बोट दाखव.” कालिदास इतकें सांगून निपून गेला.

कालिदासाने राजाला सांगितलें कीं मी

त्यांनीं मोन धारण केलें आहे. कालिदासचे गुरू म्हणजे ते किती विद्वान असले पाहिजेत ! असा विचार करून राजाने त्याला दरबारांत आणण्यासाठी पाठखी पाठविली.

दरबारांत येतांच सर्व लोक मोठ्या उत्सुकतेनें त्याच्याकडे पाहूं लागले. विष्णुशर्मा मतांत म्हणत होता, “आतां चांगली गप्पत होईल.” त्याला आतून अगदी हास्याच्या उफळ्या फुटत होत्या. समाचा मोपळा फुटण्याची तो अगदी वाट पहात होता.

तो जेव्हां दरबारांत आला त्यावेळीं माझ्या गुरूला भेटून आलों. पण सध्या ‘रावण’ शब्दाच्या उत्पत्तीची बर्बा चालली

होती. कोणी म्हणाले कैलास पर्वताच्या खाली दत्तन गेल्यामुळे तो रडला. म्हणून त्याचे नांव रावण झाले. काहींचे म्हणणे काही दुसरेच होते. कालिदासाच्या गुरूला पाहताच राजाने गुरूकडे प्रभार नजरेने पाहिले आणि विचारले की तुमच्या मते 'रावण' शब्दाची व्युत्पत्ति काय असावी? आपल्याला मध्य नसावयाचे आहे हे तो ब्राह्मण विसरून गेला आणि एकदम 'रावण' असे म्हणाला.

जुबीचा उच्चार भोजराजाच्या कानाला खटकला. तो म्हणाला—“गुरुवर्य, आपण तो शब्द रावण कथासाठी म्हणालात !”

पुढे ब्राह्मण काही मोलण्याच्या आंत कालिदास म्हणाला—“महाराज, आपण इतका वेळ 'रावण' हा शब्द ठीक आहे असे समजून त्याच्यावर नर्चा करीत होतो. परंतु गुरुजीचे म्हणणे आहे की 'रावणा'

ऐवजी 'रामण' हा शब्द का असे नवे ! आणि त्याचा हा मतितार्थ त्यांच्या शिष्याशिवाय कोणालाहि कळणे शक्य नाही.” कालिदासाने एक शोक म्हणून दाखविला.

“भकारः कुम्भकर्णवः

भकारश्च विभीषणे,

तयोर्ज्येष्ठः कुलश्रेष्ठे

ककारः किं न विद्यते ?”

(कुम्भकर्णाच्या नांवांत 'भ' आहे विभीषणाच्या नांवांत 'भ' आहे. मग एकदा रावणाच्या नांवांतच कां नसावा ? तो तर त्यांचा कुलश्रेष्ठ मोठा भाऊ आहे.)

कालिदासाच्या ह्या स्पष्टीकरणावर आणि अर्थावर राजा भोज खुश झाला. त्याने कालिदासाच्या गुरूला त्याच्या अगाध ज्ञानाबद्दल खूप दक्षिणा दिली आणि त्याला निरोप दिला.

आपल्या भारतातील आश्चर्ये :

चितोडचा विजय स्तंभ

भारताच्या इतिहासांत चितोड हे इतिहास प्रसिद्ध शहर आहे. इ. स. ७२८ मध्ये प्रसिद्ध राजपूत राणा बाघा रावळने ह्या नगराची स्थापना केली. राजपूत लोक शत्रुबुद्धे कधी मस्तक वांकवीत नसत. मुसलमानांच्या पासून आपल्या देशाचे रक्षण करण्यासाठी तेथील क्षीपुरुषांनी फार कष्ट भोगले. परंतु अखेर हे नगर भोगल बादशाहांनी जिंकले आणि नष्टही करून टाकले.

राजा भीमसिंह चितोडचाच राणा होता. त्याची राणी प्रसिद्ध पद्मिनी येथीलच. त्याच प्रमाणे प्रख्यात कृष्णभक्त मीराबाईचे सासर येथेच होते. तिने बांधलेले कृष्णालय आणि तिचा नवरा राणा कुंभ ह्याने बांधविलेले एक देऊळ येथेच आहे.

ह्या राणानेच बांधविलेला एक विजयस्तंभ ह्या गांवांत आहे. ह्या गांवातील प्रेक्षणीय स्थळांपैकी हे एक आहे. असे सांगतात की बालव्याचा मुलतान महम्मद खिलजी याने चितोडवर स्वारी केली. राजपुतांचा त्या लढाईत जय झाला. त्याचे स्मारक म्हणून हा स्तंभ इ. स. १४१० मध्ये बनविण्यांत आला. त्याची उंची १२२ फूट आहे.

एका गांवांत एक शेतकरी राहात असे. त्याला रघू नांवाचा एक मुलगा होता. बापाचे रघूवर मुल्लोच प्रेम नव्हते. म्हणून तो त्याच्याकडून खूप कामे करून घेई. वास्तविक पाहतां रघू फार चांगला मुलगा होता. आपल्या कामांत तो तत्परता आणि कसब दाखवीत असे. पण त्याची कदर केली जात नसे. तो जेव्हे काम करी त्याहून जास्त काम बाप त्याला सांगत असे.

त्याच गांवांत जानकी नांवाची एक मुलगी होती. ती सुद्धा रघूप्रमाणे हुशार आणि कामसु होती. त्या दोघांची ओळख झाली. त्यांनी लग्न करण्याचें ठरविलें. जानकीच्या बापानें त्याला होकार दिला. रघूनें बरेच दिवस ही गोष्ट आपल्या बापाला सांगितली नाही. पण लग्न करण्याची वेळ जवळ येत चालली तेव्हां मात्र त्यानें आपल्या बापाला सांगितलें.

“तुलाच संभाळतां संभाळतां नाकी नक आली आहेत आणि म्हणें बायको आणतो. पैसे मिळवायची अणक तर येऊं दे ! धनक नाही काडीची आणि रस करायला निघाला आहे. तें कांहीं नाही. ज्या दिवशीं तूं आपल्या स्वतःच्या पायावर उभा राहाशील त्या दिवशींच बायको आण.” बाप गरजला. बडिलांच्या हाताखालीं मी जेव्हे कावाड-कष्ट करीत आहे तितके जर मी दुसरीकडे कोठे केले तर आमचें दोघांचें पोट भरण्या-एवढें पैसे खात्री पूर्वक मिळवीन. असें विचार रघूच्या मनांत धोळू लागले आणि एके दिवशीं तो घरांतून खरोखरच नाहींसा झाला. ही गोष्ट त्यानें एकत्र्या जानकीलाच तेवढी सांगितली होती.

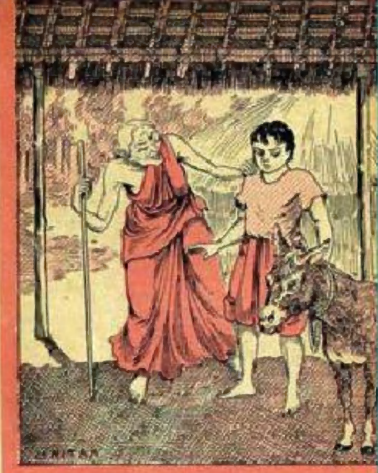
जातां जातां त्याला एक रान लागलें. तो तसाच त्यांतून मार्ग काढीत पुढें जाऊं

लागला. वाटेत त्याला एक म्हातारी दिसली. ती डोक्यावर लाकडांची मोळी घेऊन काठी टेंकीत टेंकीत चालली होती. रघू झटपट तिच्याजवळ गेला व म्हणाला—बाई फार जड असावी मोळी असें वाटतें. आणा मी पोहोचवून देतो तुमच्या घरी.” आणि त्यानें ती मोळी तिच्या डोक्यावरून घेतली सुद्धा.

रघू म्हातारी घरोबर जाऊं लागला. म्हातारीनें त्याला कोण, कुठला, कुठें चालला वगैरे प्रश्न विचारून सर्व माहिती काढून घेतली. रघूनेंहि कांहीं एक न लपवितां सर्व सांगितली. म्हणाला—“मी आतां कामधेदा शोधून चार पैसे मिळवीन आणि मग लग्न करीन.”

“अरे मग माझ्याकडेच रहा. काम कर मी तुझ्या पोटापुरती व्यवस्था करून देईन आणि वर्षां अखेरी मला वाटेक तसें कांही तरी देईन ! वध तुला कसें काय परवडतें तें.”

“ठीक आहे. तुम्हांला तसं वाटत असेल तर राहतां इथेंच. म्हाताऱ्यांची सेवा करणें सुद्धां पुण्यच आहे.” रघू म्हणाला आणि तेथें राहूं लागला.

रघू रोज गुरादोरांना दाणापाणी देई, दूध काढी. परसांत भाजीपाला लावून त्याला खत पाणी देई. जंगलांत जाऊन लाकडे तोडून आणी. कामें सर्व तो मोठ्या आनंदानें आणि मेहेनतीनें करी.

एक वर्ष झालें. तेव्हां म्हातारी रघूला म्हणाली—“रघू, तुला येथें काम करावला लागून एक वर्ष झालें. मी सांगितलेलें काम तूं मन लावून केलेंस. फार आवडलें मला तुझें काम. मी तुला सांगितलें होतें ना, एक वर्षभर काम केल्यावर तुला कांहीं तरी देईन ! माझ्या जवळ एक गाढव आहे.

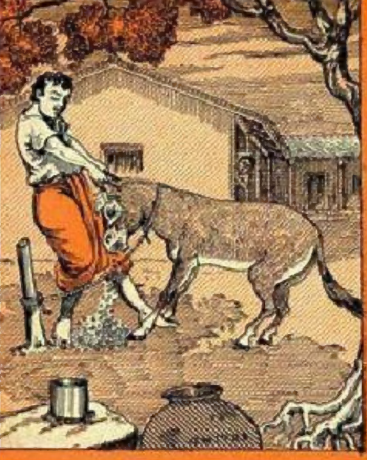
Fullscreen

127

78 / 92

ते वेऊन तू जा आणि आनंदाने रहा.” रघूला वाईट वाटले. मनांत म्हणाला—काय करावयाचे आहे हे गाढव घेऊन ! कोण करणार खाचें चारा पाणी ? एकाद्या परटाला विकले तर मिळतील दोन चार रुपये. पण काय करावयाचे ! तेवढ्याने काय बाबकोला आणता येईल !” त्याचा उदास चेहेरा पाहून म्हातारीला हसू आले.

“तुझ्याकडून इतके काम करवून घेऊन साधे एक गाढव देऊन तुझी पाठवणी कशी करीन ! त्याचे दोन्ही कान जरा जोराने ओढ पाह !” म्हातारीने सांगितले.

म्हातारीने सांगितल्या प्रमाणे रघूने गाढवाला खुंटाशी बांधले आणि त्याचे दोन्ही कान धरून जोराने ओढले. गाढव ‘ही आ ! ही आ’ करून ओरडू लागले. त्या बरोबर त्याच्या तोंडातून हिरे मोती पडले. ते पाहून रघूला आनंद झाला. त्याने म्हातारीला नमस्कार केला आणि गाढव घेऊन आपल्या घराकडे बघला.

संध्याकाळ होता होता तो एका गांवात पोहोचला. तेथे एका म्हातारीच्या घरी जाऊन तो म्हणाला—“आजीबाई, आज रात्री पुस्ता मुकाम करायला मला जागा वा आणि पहा, जमले तर भाजीभाकर दिलीत तर फार चांगले होईल. उद्यां पाहार्तेच मी निघून जाईन.”

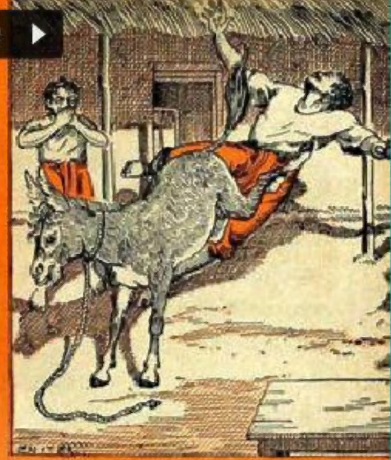
म्हातारीने कळू केले. तिच्या मुलाने त्याच्या गाढवाला अंगणात नारळाच्या झाडा खाली बांधून ठेविले.

रात्री जेवणखाण झाल्यावर रघू जेव्हा शोपण्याची तयारी करू लागला तेव्हा म्हातारी म्हणाली—“तू पाहार्तेच सकाळी निघून जाणार तेव्हा जे काय शायचे आहे ते आत्ताच देऊन ठेव.” “बरं बघतो.” म्हणून रघू आपल्या गाढवाजवळ गेला.

त्याचे दोन्ही कान ओढले. त्या बरोबर हीरे मोती पडले. ते सर्व त्याने गोळा केले, पुरचुंडी बांधून आपल्या सामानांत ठेविली आणि फक्त एक मोती काढून म्हातारीला नेऊन दिला.

हा सर्व प्रकार म्हातारीच्या मुलाने पाहिला. रघू शोपल्यावर त्याने रघूचे गाढव दुसऱ्या झाडाकडे बांधले. त्याच्या जागी दुसरेच एक गाढव आणून बांधले. नंतर रघूच्या सामानांतील हिऱ्यामोत्यांची पुरचुंडी काढून घेतली आणि शोपी गेला.

दुसऱ्यादिवशी रघू उठला. आपले सामान घेतले, आपले समजून दुसरे गाढव घेतले त्यावर बसला व आपल्या गांवी निघून गेला. घरी गेल्यावर आपल्या बापाला गाढवाचे वैशिष्ट्य वर्णन करून म्हणाला—“ओढून तर पहा त्याचे दोन्ही कान !” बापाने कान ओढले. गाढव रेकले. पण त्याच्या तोंडातून काही सुद्धा पडले नाही. गाढवाने लाय मारल्यामुळे बापाला मात्र खूप लागले. तो रागावला आणि मुलाला म्हणाला—“मूर्ख कुठला. गाढव, कशाळा आणलेस ते गाढव. जा चालता हो. पुन्हा येऊ नकोस माझ्याकडे.”

रघू पुन्हा नोकरीला निघाला. वार्तेत एक जंगल लागले. त्यांत एक सुतार फळ्या तयार करून घरी घेऊन चालला होता. त्याला पाहल्यावर रघू म्हणाला—“बाबा, तुम्ही कशाका हे ओसे उचलता ! मी नेतो तुमच्या घरांपर्यंत.” असे म्हणून त्याने ते ओसे आपल्या शिरावर घेऊन त्याच्याघरी नेऊन पोहोचविले.

वार्तेत बोळतां बोळतां सुताराने रघूची सर्व माहिती मिळविली. नंतर म्हणाला—“जर माझ्याकडे एक वर्ष काम केलेस तर यथा शक्ति तुला काही तरी देईन.”

रघूने ते मान्य केलें. एका वर्षानंतर सुतारानें त्याला एक कांशाचे भांडें दिलें. आणि म्हणाला—“हें भांडें अक्षय पात्र आहे. “पात्रा, मला अन्न दे.” लगेच चार तऱ्हेचे खाऊ देतांच पाहिजे असलेलें सर्व पदार्थ खात वाढून घेतात.” तें घेऊन रघू आपल्या घरी जाण्यास निघाला.

पहिल्यावेळीं ज्या म्हातारीकडे मुकाम केला होता. त्या गांवींच त्यावेळींहि रात्र पडली. तो पुन्हां त्या म्हातारीकडेच उतरला. म्हातारीनें त्याला रात्रीच्या जेवणाचे विचारलें. तो म्हणाला—“नको माझ्याजवळ एक विचित्र भांडें आहे. तें मला देतें सर्व कांहीं.”

असे सांगून त्यानें आपलें भांडें काढलें. आणि आपल्या पुढें ठेऊन म्हणाला—

म्हातारीच्या मुलानें भांड्याचा प्रताप पाहिला होता. रघूला शोप लागतांच तो दमूच आला. त्याच्या सामानांतील भांडें काढून घेऊन त्या जागीं दुसरे भांडें ठेविलें. दुसरे दिवशीं रघू पाहाटे उठला. सामान घेतलें आणि आपल्या गांवीं निघून गेला.

“मी पहा द्या वेळीं एक भांडें आणलें “कालवा पार करण्यासाठीं” म्हातारा आहे. तें द्रीपदीच्या थाली प्रमाणेंच आहे. म्हणाला—“आणा, मी करतो तुम्हांला पहा तुम्ही त्याची प्रचीति.” रघू बापाला थोडी मदत.” असें म्हणून रघूनें त्याच्या म्हाणाला. बापानें ताटाजवळ बसून जेवण जवळून कुन्हाड घेतली आणि झाड तोडूं लागला. दहा बारा घावांत झाड काळव्या-रघूला आश्चर्य वाटलें. बापाला राग आला. वर आडवें पडलें. म्हाताऱ्याला आनंद झाला. त्यानें एक काठी रघूला बक्षीस वाटत त्याला एक कालवा लागला. तो ब्रिळी. “ज्याला तूं मारायला सांगशील पार करण्याच्या विचारांत तो होता. त्याला ही काठी मारत सुटेक. हिला साधी एवढ्यांत त्यानें पाहिलें एक म्हातारा म्हणून फेंकून देऊं नकोस” त्यानें सांगितलें. कुन्हाडीनें एक झाड तोडीत होता. “कसाला काठीची परीक्षा पाहण्यासाठीं रघू तोडतां एवढा मोठा वृक्ष ?” रघूनें विचारलें. म्हणाला—“हवेंत प्रहार कर.” त्या बरोबर

Fullscreen

127

82 / 92

खरोखरच काठी त्याच्या हातातून सुटली आणि हवेंत प्रहार करून लागली. मग ती काठी घेऊन रघू आपल्या गांवी निघाला.

त्याच्या मनात विचार आला, की त्या म्हातारीच्या घरीच नाही का माझ्या पहिल्या दोन्ही वस्तू हरवल्या? आता दाखवू या त्यांना चांगला इंगा. म्हणून तो पुन्हा त्या गांवी गेला. त्याच म्हातारीकडे गेला. "वरें आहे ना आजी बाई? ठीक चालले आहे ना? सर्व कांही?" म्हणत तो आत शिरला.

"कोण रे तू? मला नाही वावा कांही तुला पाहिल्या सारखे आठवत." म्हातारी म्हणाली.

"मलाहि या मुलाला पाहिलेले आठवत नाही." म्हातारीच्या मुलाने दुजोरा दिला.

"अहो माझे गाढव आणि भांडे तुम्हीच नाही का चोरलेत?" रघूने विचारले.

"आम्हांला काय करायचे आहे गाढव? तुम्हें गाढव आम्ही कशासाठी घेऊं?"

म्हातारीचा मुलगा तोंच्यात म्हणाला.

"अस्सं, मार त्याला" रघूने असे म्हटल्या बरोबर काठी दणादण त्या मुलाच्या पाठीवर पडून लागली.

"मरेल कारटं, पुरे रे. नको आम्हांला तुम्हें सामान, घेऊन जा आपले. पण माझ्या मुलाला मारू नकोस." असे म्हणत म्हातारी गयावया करून लागली. तिने त्याचे गाढव आणि भांडे आणून दिले. रघूने ते हातात घेतले च मग आपल्या काठीला परत बोलविले.

त्या नंतर रघू आपले सर्व सामान घेऊन घरी गेला. बापाला सर्व दाखविले. त्याचा बाप खुश झाला. पुढे रघूने जानकीसी लम केले आणि सर्व सुखाने राहू लागले.

फोटो जोडनांचे चढाओढ

नवेंबर १९६०

::

वकिस् १० रुपये

कृपा करून जोडनांचे पोस्ट-कार्डावरच पाठवावीत.

बरील फोटोची ओळख करून देणारी जोडनांचे दोन ते चार शब्दांत किंवा त्याहून मोठी पण परस्परांची थोडेफार साम्य दर्शविणारी असावीत आणि ती जोडनांचे पोस्ट-कार्डावर स्वतःचे नांव व संपूर्ण पत्त्यासह सप्टेंबर

१९६० पूर्वी खालील पत्त्यावर पाठवावीत. पोस्ट-कार्डावरील आलेखी जोडनांचे स्वीकारण्यात येणार नाहीत.

चांदोबा फोटो जोडनांचे चढाओढ, चंद्रामामा प्रकाशन, मद्रास-२६-

सप्टेंबर महिन्याचा निकाल

या महिन्यासाठी खालील जोडनांचे सर्वोत्तम ठरली आहेत. या महिन्याचा अंक प्रसिद्ध होताना वकिस् १० रुपये मजिनाईरने प्रेषिकाचे नांवी रवाना करण्यात येईल.

पहिला फोटो: रघुपति राघव राजाराम, पतित पावन सीताराम!

दुसरा फोटो: ईश्वर अह्ना एकदि नाम, सबको सन्मति दे भगवान् !!

प्रेषिका: कु. नीमा मा. पाळोडे,

१४, यशवंतनगर, गणेशविड, पणे-४.